

12 november 2024

Kerken aan zee

Over de toekomst van het religieus erfgoed van Harlingen

**In samenwerking met de kerken en de
gemeente Harlingen opgesteld door:**

KAAder kerkadvies

Kampen | Rotterdam

T. 06 2449 1848

info@kaader.nl

www.kaader.nl

De Haven

Inhoudsopgave

Inleiding	6
Deel A Kerkenlandschap	12
1. Overzicht kerkgebouwen	14
2. Tijdslijn kerkgenootschappen en hun kerkgebouwen	20
3. Kerkpaspoorten	30
4. Onderhoudssituatie	88
Deel B Waardering	92
5. Waardering kerkgebouwen	94
Deel C Toekomstperspectief	114
6. Transformatiekader	116
7. Ladder gebruiksmogelijkheden	120
8. Kansen voor kerken	124
9. Verduurzamingsmogelijkheden	130
10. Aanbevelingen	132
Deel D Wegwijzer	136
11. Wegwijzer bij vragen rondom kerkgebouwen	138
Colofon	146

Inleiding

Voor u ligt de Kerkenvisie van de gemeente Harlingen. Deze Kerkenvisie gaat over gebouwen die oorspronkelijk zijn gebouwd voor religieus gebruik of later voor deze functie verbouwd. In de gemeente staan veertien gebedshuizen: dertien oorspronkelijke kerkgebouwen en één kerkhofkapel. Het gaat om gebouwen met én zonder monumentenstatus en om zowel kerkgebouwen met een religieuze functie als om herbestemde kerkgebouwen. Tien gebouwen staan in de stad Harlingen en twee in de dorpen: één in Midlum en één in Wijnaldum. Er zijn in de gemeente geen andersoortige religieuze gebouwen (meer) te vinden, zoals een synagoge of een moskee. Om die reden spreken we in deze visie over kerkgebouwen en niet over de algemene term gebedshuizen. Deze Kerkenvisie is opgesteld door de gemeente. Er is daarbij in goed overleg samengewerkt met kerkelijke gemeenten, kerkeigenaren, erfgoedorganisaties en andere belanghebbenden.

Aanleiding

Er is een landelijke trend waarneembaar van een toenemend aantal kerkgebouwen dat een nieuwe, niet

religieuze functie krijgt. Al decennia is er sprake van een afnemend kerkbezoek, waardoor gebedshuizen buiten gebruik raken. In Nederland heeft één op de vier gebedshuizen inmiddels een nieuwe functie (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, november 2020). Ook in de gemeente Harlingen is de toekomst van sommige gebedshuizen onzeker. Dit versterkte de urgentie voor een gedegen toekomstperspectief voor religieuze gebouwen. Zo kunnen belangrijke waarden van een gebedshuis voor de samenleving en de fysieke omgeving behouden blijven. Tevens wordt duidelijk welke gebouwen deze waarden in mindere mate vertegenwoordigen en waar dus meer ruimte is voor veranderingen.

Doel

Het doel van deze Kerkenvisie is om voor waardevolle kerkgebouwen een duurzaam en gedragen toekomstperspectief te ontwikkelen. De basis hiervoor is het in kaart brengen van de waarden van elk kerkgebouw, op een zo objectief mogelijke manier.

Het transformatiekader is hierbij een centraal onder-

Wat is een kerkenvisie?

Het begrip kerkenvisie is een door het rijk geïntroduceerde algemene term voor een toekomstvisie op religieuze bedehuizen binnen een gemeente. Het gaat daarbij om de gebouwen.

De vorm waarin deze visie wordt opgesteld, is vormvrij en verschilt per gemeente en per situatie. Een kerkenvisie geeft in ieder geval inzicht in de nog aanwezige, van oorsprong als zodanig gebouwde, bedehuizen in een gemeente. Hier horen dus bijvoorbeeld ook moskeeën en synagogen bij.

Een kerkenvisie wordt veelal in samenspraak met de religieuze gemeenschappen opgesteld. Zij biedt inzicht in de toekomstverwachtingen rond het gebruik van de bedehuizen. Ook biedt zij vaak inhoudelijke of procesmatige kaders waarbinnen de toekomst van de gebouwen vorm zou kunnen krijgen.

deel van de toekomstvisie van de gemeente Harlingen. Hierin zijn de kaders geschetst waarbinnen aanpassingen aan of in kerkgebouwen in de toekomst mogen plaatsvinden.

De Kerkenvisie is ook bedoeld als actief aanpakplan. Daarom focust het toekomstperspectief op concrete, actuele thema's als gebruik, verduurzamen, onderhoud en restauratie. Zo helpt de visie om samen na te denken en aan oplossingen te werken. Dit document

laat zien wat betrokkenen zelf kunnen doen, waar ze hulp kunnen vinden en hoe overheidsinstanties zoals de gemeente Harlingen, de provincie Fryslân en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunnen ondersteunen.

Afbakening Kerkenvisie

De focus ligt in deze Kerkenvisie op gebedshuizen die ook als zodanig gebouwd zijn. Het maakt niet of ze nog steeds een religieuze functie hebben of dat ze zijn herbestemd en een nu een andere functie hebben. Gebedshuizen kunnen zowel kerkgebouwen, moskeeën als synagogen zijn. In de gemeente Harlingen staan alleen (voormalige) kerkgebouwen en geen als moskee of synagoge gebouwde gebedshuizen. Om die reden spreken we in deze Kerkenvisie alleen van kerkgebouwen en kerken en niet van de, bredere term, gebedshuizen.

Het religieuze erfgoed in de gemeente Harlingen is echter meer dan alleen als gebedshuis gebouwde gebouwen. Andere religieuze gebouwen in de gemeente, die dus buiten de definitie en focus van deze Kerkenvisie vallen, willen we niet onbenoemd laten. We benoemen er een aantal, maar vermoedelijk zijn er nog meer panden te noemen.

Het pand aan Grote Ossenmarkt 17 is het voormalige kerkgebouw van de Hersteld Evangelisch-Lutherse

kerk. Dit pand is niet als gebedshuis gebouwd, maar heeft deze functie wel gehad tussen 1802 en 1952. In 1952 herenigde dit genootschap zich met de Evangelisch-Lutherse gemeente aan de Simon Stijlstraat. Aan de Hoogstraat nummer 11 staat het voormalige Rechtzinnig Hervormd Lokaal, een voormalig evangelisatielokaal dat in de tweede helft van de 19e eeuw is gebouwd.

In Harlingen is ook het Sint Annahofje te vinden dat rond 1850 is gesticht door Franciscaner zusters uit Rotterdam.

De moslingemeenschap heeft ook lange tijd een eigen gebedshuis gehad in Harlingen. In 1986 opende de gemeenschap een eigen gebedsruimte aan de Lanen 66. Hiervoor werd een bestaand pand in gericht als moskee. Gastarbeiders die in de haven werkten en islamitische vluchtelingen in de stad hadden behoefte aan een eigen gebedsruimte. De moskee heeft van 1986 tot 2002 bestaan.

Harlingse situatie

Het gebied van Harlingen, Midlum en Wijnaldum is al heel lang bewoond. Van Wijnaldum is bijvoorbeeld bekend dat het dorp in de 7e eeuw een belangrijke vesting was. Al vanaf de eerste bewoning hebben er kerken gestaan in de dorpen en de stad. Ze zijn al eeuwenlang sterk verbonden met het landschap door hun verhoog-

Voormalige Hersteld Evangelisch-Lutherse kerk

Voormalige moskee

de ligging. De eerste kerkjes zijn van hout geweest, zoals in heel het land. Later volgden gebouwen in steen. De kerk was in de Middeleeuwen veel meer dan alleen een geloofsgebouw. Ze was een logische verzamelplek en had veelal ook de functie van markthal en van gemeentehuis, de plek waar belangrijke boodschappen werden gedeeld.

Harlingen kenmerkt zich als een stad met een veelkleurigheid aan geloofsgezindtes. Katholieken, hervormden, gereformeerden, luthersen, doopsgezinden, joodse en evangelische gemeenschappen hebben of hadden er allemaal een plek. Dit heeft mogelijk alles te maken met de geschiedenis van Harlingen als havenstad. Op verschillende manieren vestigden zich verschillende geloofsgezindtes in de relatief kleine havenstad. De bekende Friese kerkhervormer Menno Simons brengt in de 16e eeuw ook het doperse geloof naar Harlingen. In de 17e eeuw heeft de stad veel contact met handelaren uit het buitenland die via Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen ook Harlingen bereiken. Onder anderen brengen zij hun lutherse geloof mee. Ook Duitse soldaten die de Friese stadhouders dienen brengen hun lutherse en calvinistische geloof mee.

Vanaf de 18e eeuw heeft Harlingen ook een joodse gemeente gehad. Zij hadden vanaf 1813 een eigen syna-

goge. Het verhaal van de joodse gemeenschap eindigt, verdrietig genoeg, in de Tweede Wereldoorlog.

Aan het begin van de 20e eeuw vestigen zich verschillende evangelische genootschappen zoals het Leger des Heils en de Baptistengemeente zich in Harlingen.

De kerkgebouwen van vandaag zijn levende getuigenissen in steen. Ze vertellen verhalen over de geschiedenis van de stad en de twee dorpen. Aan de hand van kerkgebouwen kun je soms stedelijk ontwikkelingen verklaren. Zoals bijvoorbeeld de wat vreemde, decentrale ligging van de Grote Kerk. De romaanse voorganger van deze kerk is gebouwd op de terp van Almenum. Deze terp is pas in de 16e eeuw bij Harlingen getrokken en binnen de omwalling van de stad gelegd.

Een ander voorbeeld is de rooms-katholieke kerkhofkapel. De kapel herinnert eraan dat de stad aan het begin van 1900 nog veel kleiner was. Het kerkhof lag toen buiten de stad. Tevens herinnert de kapel aan de bloeitijd van de katholieken. De kapel is namelijk in omvang een minikerk te noemen.

Boeiend is ook het verhaal van het gebouw van het Leger des Heils. Het pand is één van de weinige gebouwen in de stad met een Amsterdamse Schoolstijl. Hoe dit komt? De huisarchitect van het Leger heeft het

gebouw ontworpen en kwam uit Amsterdam.

Zo zijn er nog veel meer verhalen te vertellen over de connectie tussen kerken, de stad en de dorpen. Deze kerkervisie vertelt er een aantal. Zo wil dit document blijvende aandacht creëren voor de bijzondere religieuze gebouwen in de gemeente en hun historie.

Inhoud

De Kerkervisie Harlingen bestaat uit vier delen.

Deel A schetst de huidige situatie van het kerkenland- schap van de gemeente. Dit deel bestaat uit vijf hoofd- stukken. Hoofdstuk 1 geeft een beeldend overzicht van de veertien kerkgebouwen, hoofdstuk 2 bevat een tijd- lijn van de kerkgenootschappen en hun gebouwen door de tijd heen. Hoofdstuk 3 bevat de Kerkenpaspoorten. Van elke kerk in de gemeente Harlingen is een soort paspoort gemaakt met achtergrondinformatie over de ontstaansgeschiedenis, de architect, de architectuur, de rol in de gebouwde omgeving, het interieur en de geloofsgemeenschap.

De actuele onderhoudssituatie van de kerkgebouwen is in kaart gebracht in hoofdstuk 4.

Deel B, hoofdstuk 6, bevat de waardering van de kerk-

gebouwen ten opzichte van elkaar, aan de hand van objectieve waarderingscriteria. Door deze waardebepa- ling ontstaat inzicht in de (publieke) waarde en beteke- nis van een specifiek kerkgebouw.

Deel C bevat het toekomstperspectief. Hoofdstuk 7 be- vat het transformatiekader waarin wordt aangegeven in welke mate een kerkgebouw aangepast kan worden. De waardering uit hoofdstuk 6 heeft hiervoor de basis gevormd.

Vervolgens gaan hoofdstuk 8 en 9 achtereenvolgens in op de mogelijkheden op het gebied van het gebruik en verduurzaming. De hoofdstukken schetsen de kansen die er op dit gebied zijn. Doel is om de kerken een duur- zaam toekomstperspectief te geven. Duurzaam, zowel qua gebruik op de lange duur, als qua energiebesparing en algehele brede duurzaamheid.

Hoofdstuk 10 bevat een aantal aanbevelingen die Kaader doet richting gemeente, gehoord en gezien hebbend de lokale situatie.

Tot slot in het rapport staat in deel D de Wegwijzer. De Wegwijzer wijst de weg bij vragen over onderhoud, restauratie, verduurzaming en herbestemming.

A large, diagonal graphic element on the left side of the page, featuring a red brick wall texture. The graphic is a triangular shape pointing towards the bottom-left corner.

Deel A

Kerkenlandschap

Hoofdstuk 1

Overzicht kerkgebouwen

Inleiding

In dit hoofdstuk is een beeldende inventarisatie gemaakt van de verschillende kerkgebouwen die in de gemeente Harlingen staan. De inventarisatie geeft een mooi overzicht van de rijkdom die de gemeente op dit gebied kent en hoe die over de stad en de dorpen Wijnaldum en Midlum is verdeeld.

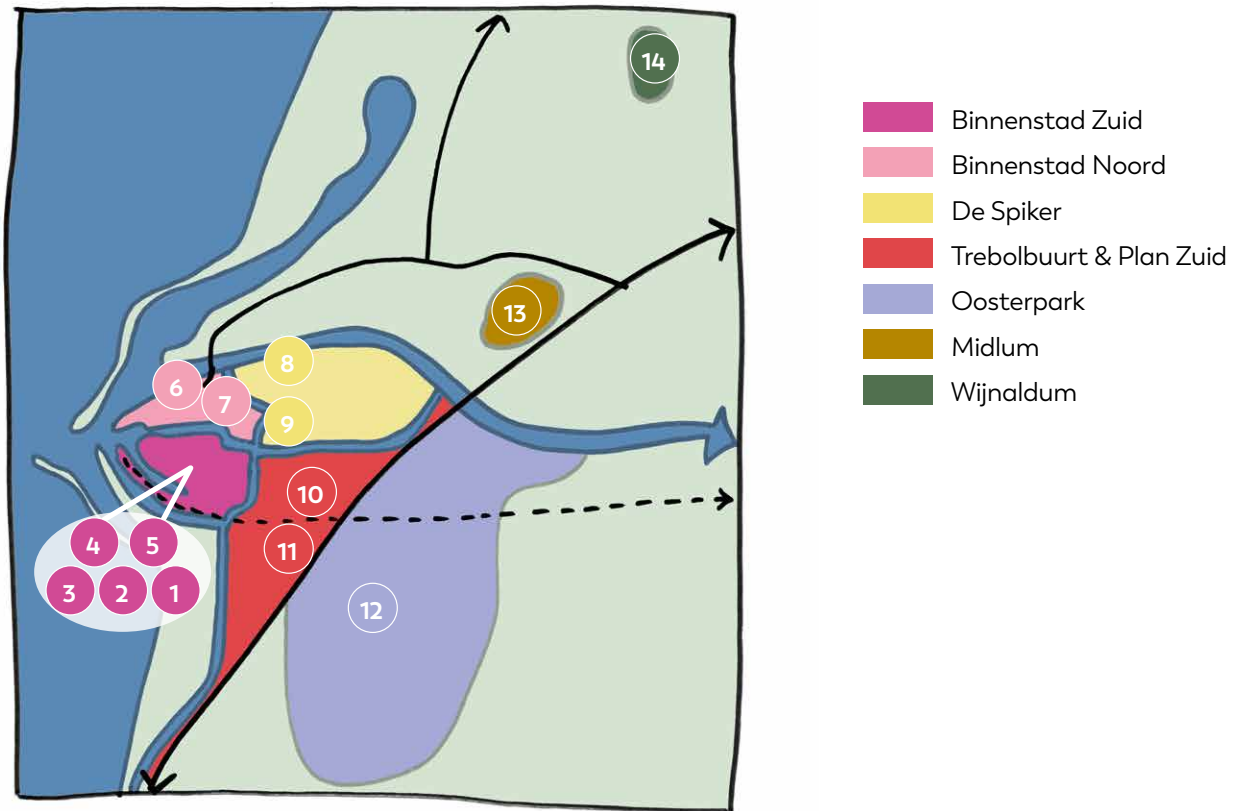
Wijkindeling

Bij de beeldende overzichten in dit hoofdstuk, maar ook in volgende hoofdstukken, hanteren we een indeling op wijkniveau. Dit betekent dat de kerken zijn ingedeeld in groepen per stadswijk of dorp. Dit is een indeling op hoofdlijnen. Op de afbeelding op de volgende pagina is de indeling te zien.

De dorpen Wijnaldum en Midlum zijn zelfstandige groepen. We onderscheiden binnen Harlingen Binnenstad Noord en Zuid, die van elkaar gescheiden door de Noorderhaven en de Franekertrekvaart. Vervolgens is de stad uitgebreid met de wijk De Spiker en de Trebolbuurt en het naastgelegen Plan Zuid. Aan de zuidoostzijde van de N31 ligt de naoorlogse wijk Oosterpark.

Deze indeling op wijk/dorpniveau heeft een inhoudelijke functie. Het geeft namelijk inzicht in de geografische ligging van de gebouwen en de bijbehorende cultuurhistorische stadsontwikkeling. De stad Harlingen is, zoals veel oude Nederlandse steden, vanuit de binnenstad in ringen naar buiten toe uitgebreid. Midlum en Wijnaldum zijn pas relatief recent bestuurlijk onderdeel geworden van de gemeente Harlingen.

De ligging van een kerkgebouw geeft dus ook inzicht in de stadshistorie en daarmee in de bouwhistorie. De indeling (zie ook navolgende pagina's) maakt zichtbaar dat de meeste kerken in de binnenstad van Harlingen staan en dat hier ook de oudste gebouwen van de stad staan. De zuidkant is weer ouder dan de noordzijde. In de buitenwijken staan de relatief jonge kerkgebouwen, hoe verder van het centrum hoe nieuwer (met de kerkhofkapel als uitzondering), maar ook in de binnenstad staan jongere gebouwen. De dorpen Midlum en Wijnaldum krijgen in dit overzicht hun eigen plek, een zelfstandigheid die ze ook in de bestuurlijke geschiedenis lang hebben gehad.

Vervolg

Dit hoofdstuk laat het huidige kerkenlandschap van Harlingen zien. [Hoofdstuk 2](#) gaat in op alle gebedshuizen die ooit in Harlingen hebben gestaan en hun verhouding tot de stadsontwikkeling. Ook de al gesloopte gebedshuizen passeren hier de revue.

Meer gedetailleerdere informatie over elk nog bestaand kerkgebouw is te vinden in [hoofdstuk 3](#). In dit hoofdstuk heeft elke kerk een eigen kerkpaspoort met informatie over de geschiedenis en de huidige situatie van het gebouw en het kerkinterieur.

Hoofdstuk 1

Overzicht kerkgebouwen

Legenda

Huidig gebruik

Bouwperiode

Type

Nr	Naam	Adres	Plaats	Huidige Functie	Hoofddatering	Monumentale status	RM orgel
1	Grote Kerk	Kerkpad 3	Harlingen	religieus	1772	Rijksmonument	RM orgel
2	Sint Michaelkerk	Zuiderhaven 75	Harlingen	religieus	1880	Rijksmonument	RM orgel
3	Voormalige doopsgezinde schuilkerk	Roeperssteeg 5-9	Harlingen	wonen	1631	Geen	Geen
4	Bethelkerk	Lanen 65	Harlingen	religieus	1958	Geen	Geen
5	vm Evangelisch Lutherse Kerk	Simon Stijlstraat 2	Harlingen	retail	1879	Gemeentelijk monument	Geen
6	Doopsgezinde Kerk	Zoutsloot 50	Harlingen	religieus	1997	Geen	Geen
7	Korpszaal Leger des Heils	William Boothstraat 27	Harlingen	religieus	1934	Gemeentelijk monument	Geen
8	Voormalige Midlumerlaankerk	Midlumerlaan 24	Harlingen	cultuur	1953	Geen	Geen
9	De Haven	Noorderkade 2	Harlingen	religieus	1926	Gemeentelijk monument	Geen
10	Rooms-Katholieke kerkhofkapel	bij Paul Krugerstraat 20	Harlingen	religieus	1907	Gemeentelijk monument	Geen
11	Voormalige Ichtuskerk	Oosterparkweg 6	Harlingen	kantoren/bedrijven	1968	Geen	Geen
12	Koninkrijkszaal	Jan Rudolf Thorbeckestraat	Harlingen	religieus	1998	Geen	Geen
13	Nicolaaskerk	Kerkstraat 1	Midlum	religieus	1200	Rijksmonument	RM orgel
14	Andreaskerk	Tsjerkepaed 1	Wijnaldum	religieus	1500	Rijksmonument	RM orgel

Huidige situatie, ingedeeld naar wijk en dorp

Binnenstad Zuid

1

2

3

4

5

Binnenstad Noord

6

7

De Spiker

8

9

Trebolbuurt & Plan Zuid

10

11

Oosterpark

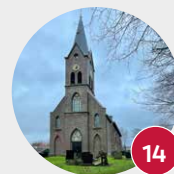
12

Midlum

13

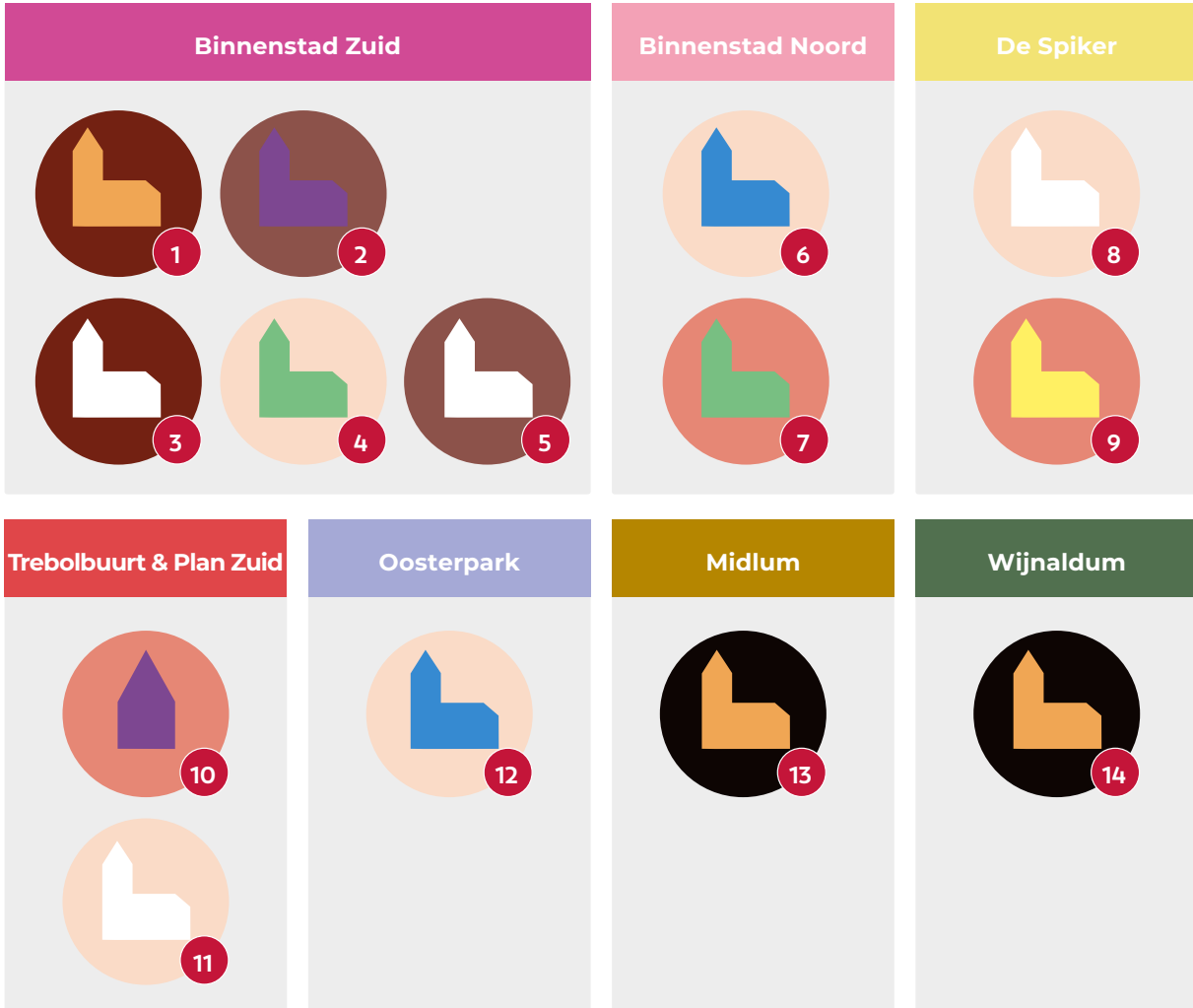
Wijnaldum

14

1. Grote Kerk
2. Sint Michaëlkerk
3. Vm. doopsgezinde schuilkerk
4. Bethelkerk
5. Vm. Evangelisch Lutherse Kerk
6. Doopsgezinde Kerk
7. Korpszaal Leger des Heils
8. Voormalige Midlumerlaankerk
9. De Haven
10. Rooms-Katholieke kerkhofkapel

11. Voormalige Ichtuskerk
12. Koninkrijkszaal
13. Nicolaaskerk
14. Andreaskerk

Type

Huidig gebruik

Bouwperiode

Hoofdstuk 2

Tijdelijk kerkgenootschappen en hun kerkgebouwen

Inleiding

Dit hoofdstuk laat alle gebedshuizen zien die in Harlingen hebben gestaan. Het gaat dus niet - zoals in het vorige hoofdstuk - alleen over de huidige kerkgebouwen, maar ook over de gebouwen die al gesloopt zijn.

Tijdelijk

Aanpak

Op navolgende pagina's staat een tijdelijk waarin de kerkgebouwen zijn opgenomen. Elke gezindte heeft een eigen tijdelijk in een eigen kleur waarop alle opeenvolgende gebouwen worden weergegeven. Zo wordt letterlijk de historische lijn van de kerkgebouwen in de stad Harlingen zichtbaar.

De kerkgebouwen in de dorpen Midlum en Wijnaldum blijven in de overzicht buiten beschouwing, omdat hun tijdelijk al eeuwenlang ongewijzigd is; ze hadden en hebben één dorpskerk. Wel hebben er in deze dorpen verschillende evangelisatiegebouwen gestaan. Dit zijn gebouwen met een meer tijdelijk karakter. Deze tijdelijk focust zich echter op kerkgebouwen en synagogen en

niet op tijdelijke evangelisatiegebouwen.

Sommige tijdelijken monden soms weer uit in een nieuwe lijn, voor een nieuwe gezindte. Dan is er dus sprake van een kerkscheuring. Soms gaan gezindten juist samen en versmelten twee tijdelijken tot één lijn. Dit maakt het overzicht best complex.

De tijdelijken zijn verdeeld over twee keer twee pagina's, vanuit praktisch oogpunt. Bij de twee pagina's tijdelijken hoort een schema, waarin nadere informatie over de (verdwenen) kerkgebouwen staat.

Naast de tijdelijken is er ook een foto-overzicht van een aantal verdwenen gebedshuizen.

Gebedshuizen

We spreken in dit hoofdstuk bewust van gebedshuizen en niet van kerkgebouwen, zoals in de rest van deze Kerkensie. Dit komt omdat er in het verleden ook een synagoge heeft gestaan in de stad Harlingen.

Joodse gemeenschap*

In het bijzonder staan we hier stil bij de joodse gemeenschap in Harlingen. Sinds 1813 had de gemeenschap

een eigen synagoge in de stad. In 1941 woonden in Harlingen 52 Joden. De meerderheid van deze personen werd tijdens de Tweede Wereldoorlog gedeporteerd naar de vernietigingskampen Auschwitz en Sobibor, waar zij in de meeste gevallen vlak na aankomst werden vermoord. Slechts één Joodse ingezetene van Harlingen overleefde de oorlog. De Joodse gemeente van Harlingen kon niet voortbestaan en is in 1947 opgeheven.

Focus

Dit hoofdstuk focust primair op de kerkgebouwen zelf en niet op de bijbehorende kerkgeschiedenis. Daarom is er in dit hoofdstuk geen nadere verhandeling van de kerkgeschiedenis van Harlingen te vinden. Dit is een vrij complexe geschiedenis van kerkscheuringen en -herenigingen. Dit is overigens niet specifiek voor Haringen, al is wel de grote hoeveelheid herenigingen en scheidingen uniek te noemen voor een relatief kleine stad.

Doel tijdlijn

De tijdlijnen geven een beeld van de vele gebedshuizen die in de gemeente hebben gestaan. Het valt op dat er zo vaak een kerkgebouw is vervangen door een ander. Veelal was de groei of juist krimp van de kerkelijke gemeente de reden voor sloop / nieuwbouw. Dit is wel typisch iets voor Harlingen. Al zien we deze 'vervangcultuur' wel in meer soortgelijke steden met arbeiders/havengeschiedenis, zoals bijvoorbeeld Vlaardingen.

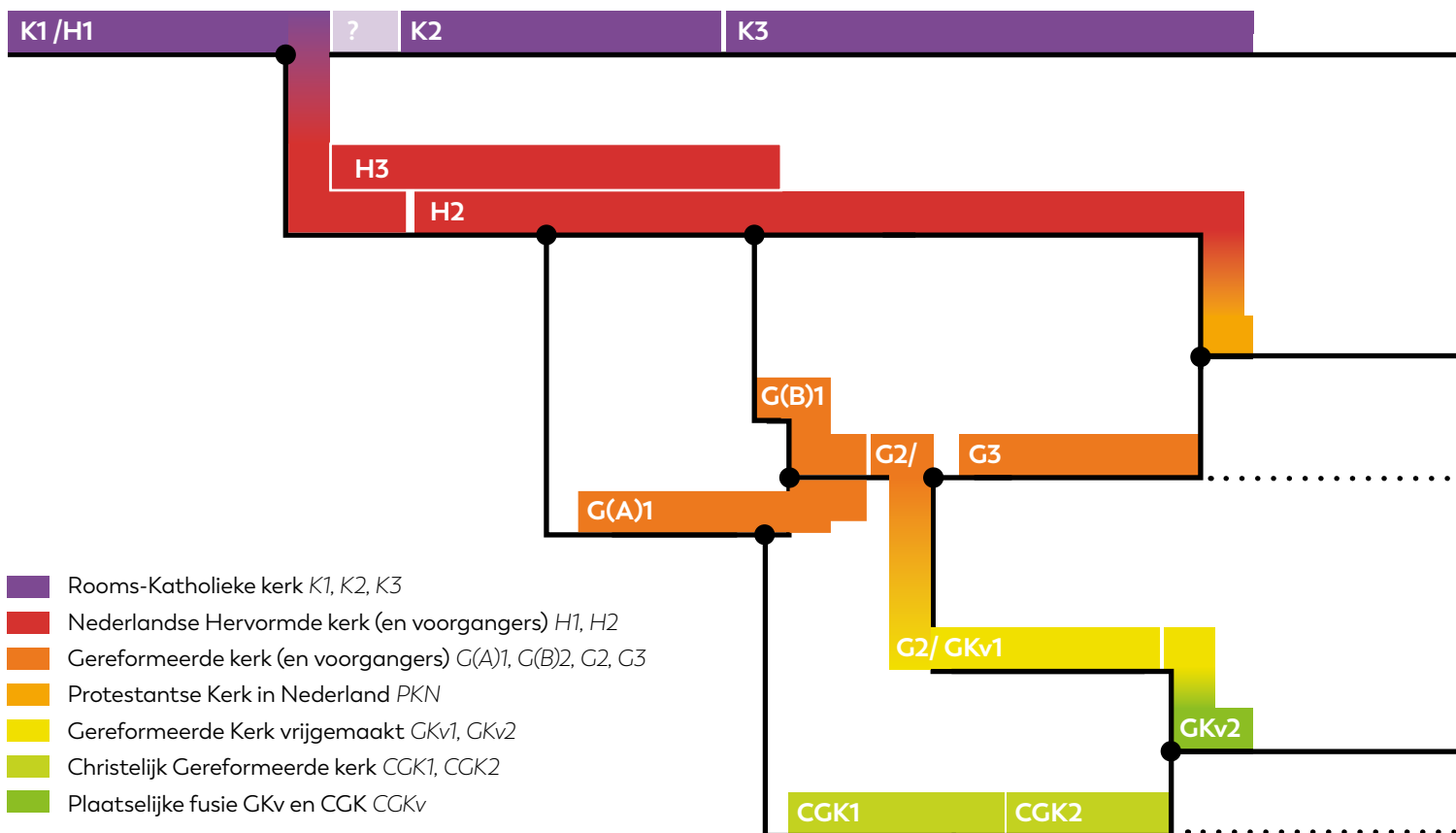
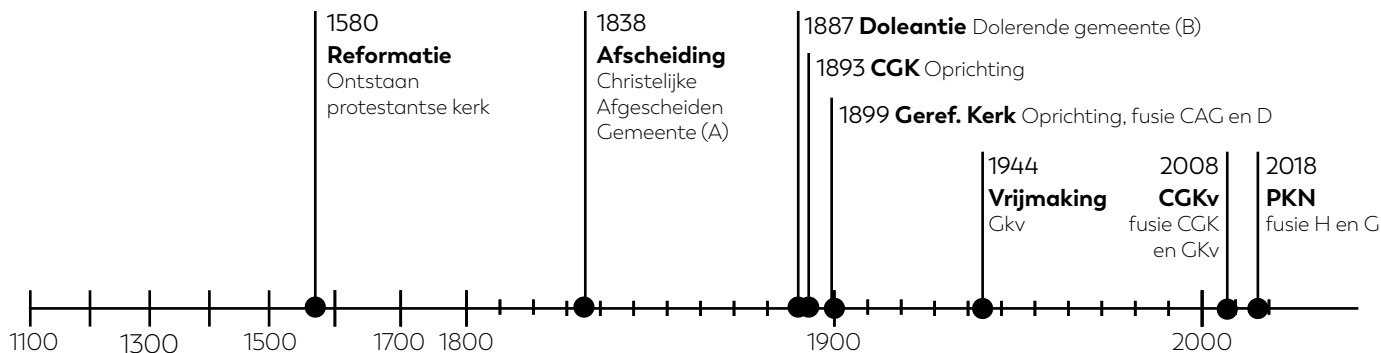

Interieur van de Blauwe Schuur, in 1850, een voormalige vermaning.

De tijdlijnen maken deze 'vervangcultuur' goed zichtbaar. Hierdoor zijn zowel de stad als ook de ontwikkelingen rond de bedehuizen beter te begrijpen. Mede op basis hiervan kunnen er ook lijnen naar de toekomst worden doorgetrokken.

*bron: R. de Vries, 'Eigendomsrecht versus onrecht. De onteigening van Joods vastgoed in Harlingen tijdens de Tweede Wereldoorlog en het naoorlogse rechtsherstel, 1940-1956', gemeente Harlingen, zonder jaar.

Tijdslijn | deel 1

Nog bestaande kerkgebouwen

→ in gebruik als kerk → herbestemd

Rooms-Katholieke Kerk

Sint Michaëlkerk (K3)

Protestantse Kerk Nederland

Grote Kerk (H2)

Vm. Gereformeerde kerk

Voormalige Midlumerlaankerk
(G3)

Christelijk Gereformeerde kerk/ Gereformeerde kerk Vrijgemaakt*

De Haven (GKv2)

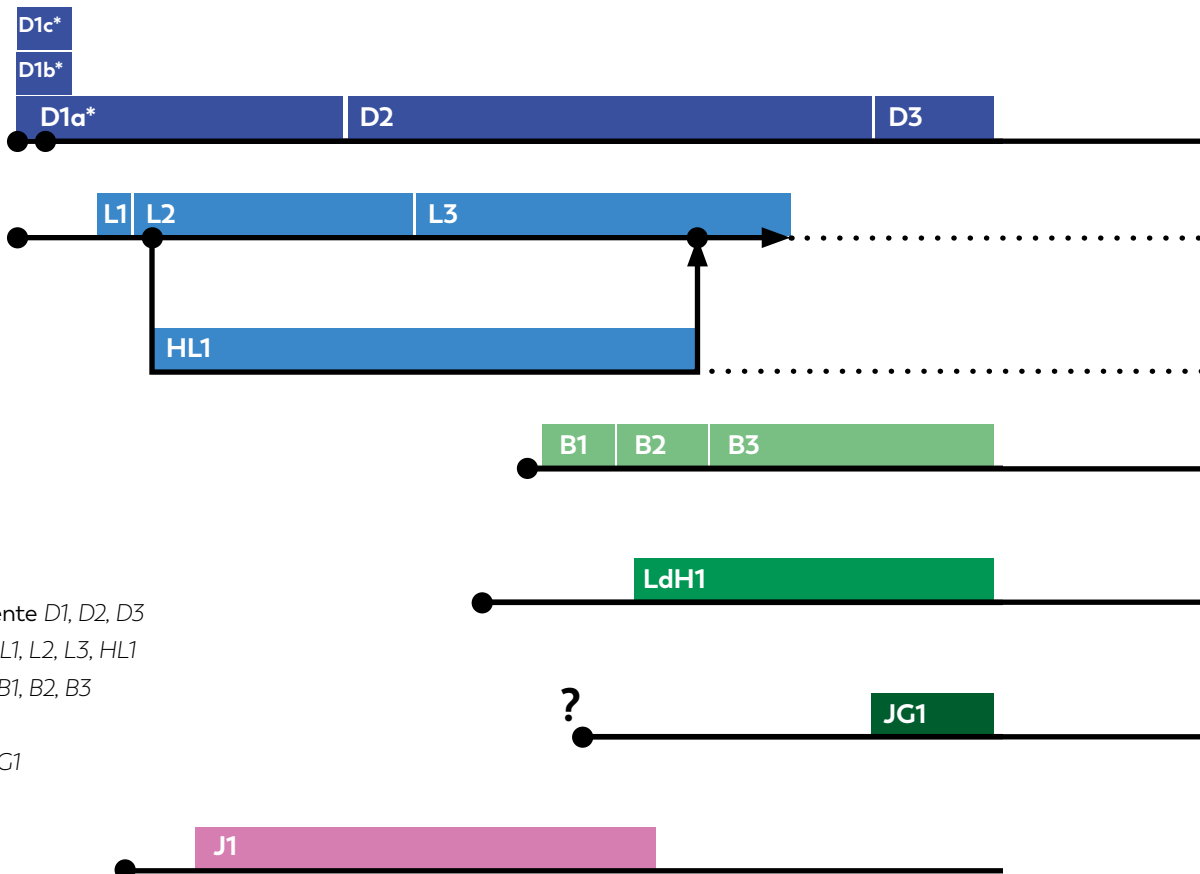
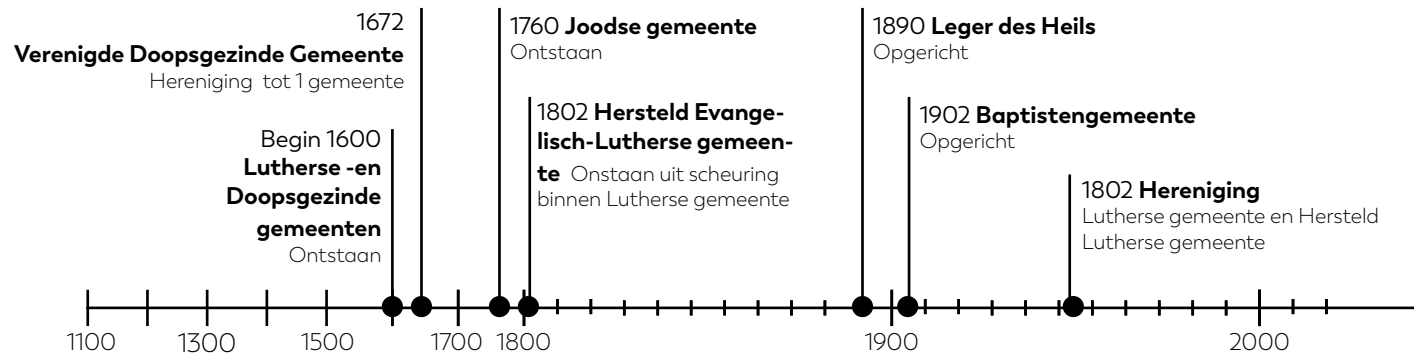

Vm. Christelijk Gereformeerde kerk

Voormalige Ichtuskerk (CGK2)

* De GKv is sinds 2024 landelijk herenigd met de Nederlands Gereformeerde Kerk tot Nederlandse Gereformeerde Kerken

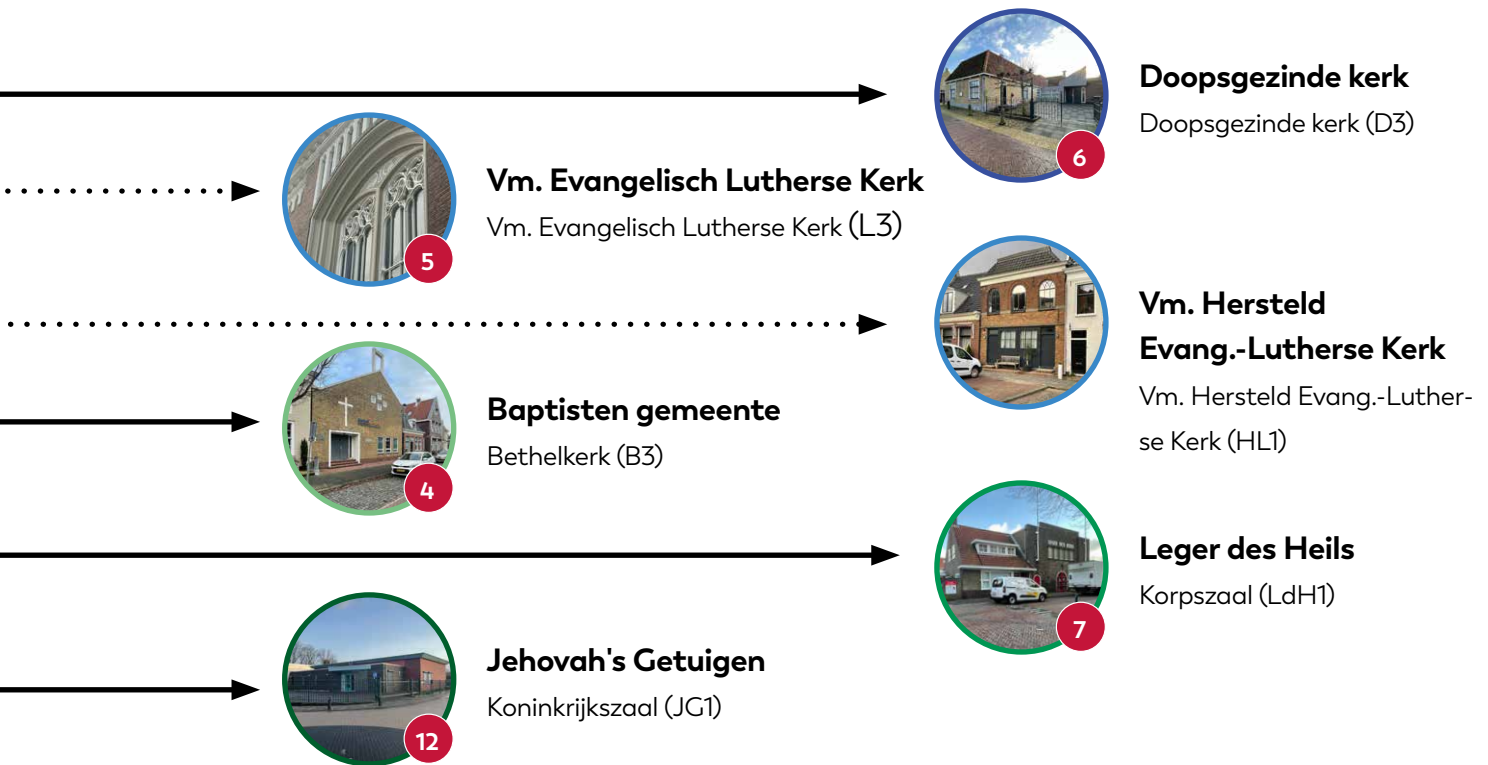
Tijdslijn | Deel 2

- Doopsgezinde gemeente *D1, D2, D3*
- Lutherse gemeenten *L1, L2, L3, HL1*
- Baptisten gemeente *B1, B2, B3*
- Leger des Heils *LdH1*
- Jehovah's Getuigen *JG1*
- Joodse gemeente *J1*

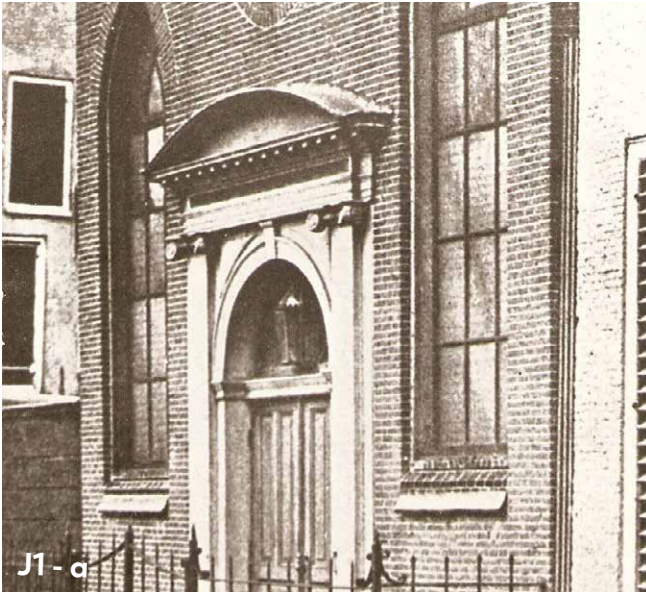
Nog bestaande kerkgebouwen

—————▶ in gebruik als kerk ▶ herbestemd

Beeldoverzicht van een aantal verdwenen kerken in Harlingen

J1 - a

L3

J1 - b

- H3 Westerkerk (1650 - 1898) op het Blokhuissterrein in 1896. Het beeldje op de voorgevel staat nu voor op de Raadhuisstoren.
- D2 Doopsgezinde kerk (1858 - 1997) in 1996
- G(B)1 Westerkerk aan de Zuiderhaven (1899 - 1926)
- CGK1 Christelijke Gereformeerde Stuijmeelkerkje (1898 - 1968) in 1959 aan de Zuiderhaven.
- J1-a Synagoge (1813 - 1947) aan de Raamstraat in 1903
- J1-b Joodse synagoge na het bombardement van 5-11-1941
- L3 Lutherse kerk (1879 - 1972) aan de Simon Stijlstraat

Met dank aan Vereniging Oud Harlingen

K Rooms-Katholieke kerk (1100- nu)			
K1	Sint Michaëlkerk	(1100 - 1580)	Daarna verder als H1.
K2	Schuurkerk	(1752 - 1880)	Ook wel Waterschapskerkje genoemd.
K3	Sint Michaëlkerk	(1880 - nu)	
H Nederlandse Hervormde kerk (1816 - 2018) en voorgangers			
H1 = K1	Sint Michaëlkerk	(1580 - 1772)	
H2	Grote Kerk	(1772 - nu)	Sinds 2018 PKN: fusie met Midlumerlaankerk en Nicolaaskerk Midlum.
H3	Westerkerk	(1650 - 1898)	Zusterkerk (uitbreiding) van H1 en H2. Op het voormalige Blokhuissterrein.
G(A) Christelijke Afscheiden Gemeente (1838 - 1899)			
G(A)1	Oosterkerk	(1844 - 1899)	
G(B) Dolerende Gemeente (1887 - 1899)			
G(B)1	Westerkerk	(1888 - 1899)	let op! Dit is niet de vervanging van de 'oude' Westerkerk.
G: Gereformeerde Kerk in Nederland (1899 - 2018)			
G(A)1	Oosterkerk	(1899 - 1926)	
G(B)1	Westerkerk	(1899 - 1926)	
G2	Geref. kerk Noorderkade	(1926 - 1944)	Daarna verder als GKv.
G3	Midlumerlaankerk	(1953 - 2018)	Sinds 2018 PKN: fusie met Grote Kerk en Nicolaaskerk Midlum.
GKv: Gereformeerde Kerk vrijgemaakt (1944-nu)			
G2=GKv1	Geref. kerk Noorderkade	(1944 - 2004)	Per 2023 naamswijziging in Nederlandse Gereformeerde Kerken Verwoest door brand in 2004.
GKv2	De Haven	(2006 - nu)	Herbouw van G2/GKv1.
CGK: Christelijke Gereformeerde Kerk			
CGK1	Kerk a/d Zuiderhaven	(1898 - 1968)	Werd ook wel het 'Stuifmeelkerkje' genoemd.
CGK2	Ichtuskerk	(1968 - 2008)	Plaatselijke fusie met GKv, samen verder in De Haven.

D Doopsgezinde gemeente (1600- nu)				
D1a*	Blauwe Schuur	(1616 - 1858) *	Op plaats huidig kerkgebouw.	
D2	Doopsgezinde kerk	(1858 - 1997)	Op plaats huidig kerkgebouw.	
D3	Doopsgezinde kerk	(1997 - nu)	De kerkzaal bevindt zich in voormalige huizen van de diaconie.	
D1b*	Schuilkerk a/d Noorderhaven 107	(1599- 1766)	Vermaning van de Oude Vlamingen.	
D1c*	Schuilkerk a/d Roepersteeg	(1631 - 1695)	Vermaning van de Waterlanders.	
* Er waren in de beginperiode verschillende groepen Doopsgezinden. Zij kwamen, naast de genoemde plekken, ook samen op andere plaatsen in de stad, onder andere op de plek van de voormalige Lutherse kerk en aan de Woudemansteeg. Deze bijeenkomst ruimten zijn in deze tijdlijn niet meegenomen. Uiteindelijk verenigen de verschillende groepen zich in 1672 en vanaf 1695 kerken ze samen in de Blauwe Schuur.				
L Evangelisch-Lutherse gemeente (1600- nu)				
L1	Lutherse kerk	(1710 - 1774)	Op plaats huidig kerkgebouw.	
L2	Lutherse kerk	(1774 -1879)	Op plaats huidig kerkgebouw.	
L3	Lutherse kerk	(1879 - 1972)	Fusie met zuster gemeente in Leeuwarden in 1972.	
HL Herstel Evangelisch-Lutherse gemeente (1802 - 1952)				
HL1	Hersteld Lutherse kerk	(1802 - 1952)	In 1952 hereniging met Evangelisch-Lutherse kerk.	
B Baptistengemeente Bethel (1902 - nu)				
B1	Kerk a/d Anjelierstraat	(1904 - 1929)		
B2	Kerk a/d Noorderhaven	(1929 - 1958)		
B3	Bethelkerk	(1958 - nu)		
LdH Leger des Heils (1890 - nu)				
LdH1	Korpszaal	(1934 - nu)		
JG Jehovah's Getuigen (onbekend - nu)				
JG1	Koninkrijkszaal	(1998 - nu)	Tot die tijd komt de gemeente samen in een loods.	
J Joodse gemeente (onbekend - 1947)				
J1	Synagoge	(1813 - 1947)		

Hoofdstuk 3

Kerkpaspoorten

Inleiding

Voor elk kerkgebouw in de gemeente Harlingen is een kerkpaspoort gemaakt. Dit paspoort bevat feitelijke gegevens over een kerkgebouw. De paspoorten hebben allemaal een gelijke opbouw uit drie delen: gebouw, ligging en interieur. Deze drie thema's behandelen zowel de historische context als de huidige situatie.

Doel

De paspoorten zijn bedoeld om de kerkgebouwen enigszins in hun cultuurhistorische context te plaatsen. De beschrijvingen zijn nadrukkelijk geen vorm van wetenschappelijk onderzoek of van een monumenteninventarisatie.

De beschrijvingen van de paspoorten zijn daarnaast bedoeld om te enthousiasmeren doordat ze een beeld geven van de enorme rijkdom van het kerkenlandschap. Rijkdom in de vorm van een eeuwenlange historie, een bijzondere inventarisstuk of een boeiend verhaal.

Bronnen

Voor de beschrijvingen zijn o.a. de volgende bronnen geraadpleegd:

Gemeente Harlingen, redengevende omschrijvingen van de gemeentelijke monumenten

Gereformeerdekerken.info, over de geschiedenis van de gereformeerde kerken in Harlingen

H.C. de Haan, Oude schuilkerk in steigers, 1993 via: <https://sites.google.com/site/lexsite2/roeperssteeg>

Informatie over de Hervormde kerk in Midlum, via: <https://cms.beeldschrift.nl/api/api/file/saft/8c6818c92bddc-6b72530a39c1c640972/>

Informatie over de Doopsgezinde kerk in Harlingen, via: <https://cms.beeldschrift.nl/api/api/file/saft/13ad-3230717b12e30544501283a97e0f/>

Informatie over de Sint Michaelskerk in Harlingen, via: <https://cms.beeldschrift.nl/api/api/file/saft/05dd553b-2392d857195a7cbebcd8144f/>

Informatie over de Grote Kerk in Harlingen, via:

<https://cms.beeldschrift.nl/api/api/file/saft/6f4d2144bb5f-b5026e0a6ab48a7f954f/>

Karstkarel, Peter, Alle middeleeuwse kerken: Van Harlingen tot Wilhelmshaven, 2007

Monumentenregister met beschrijving van de rijksmonumenten, via <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>

Nieuwkoop, H., Het historische orgel in Nederland (1479-1910, bestaande uit 15 delen., 1997-2010

C. Nielsen, De Roeperssteeg, in: Harlinger Courant 10-11-1987 via: <https://sites.google.com/site/lexsite2/roeperssteeg>

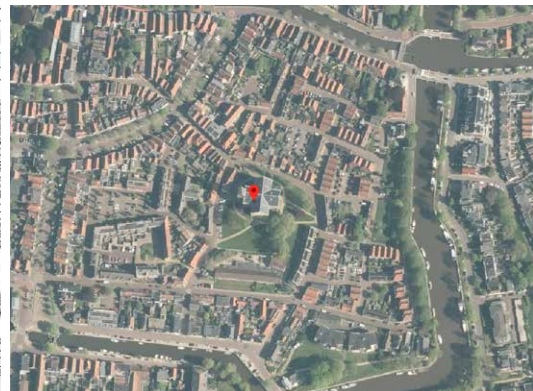
Pellenbarg, L.P., De Lutherse kerken in Fryslân, via: <https://www.luthersekerkleeuwarden.nl/uploads/klant628/files/Lutherse%20kerken%20in%20Friesland.pdf>

Reliwiki.nl met beschrijvingen over elk kerkgebouw

Veltman, M., 'Ze misten een goed filmhuis in Harlingen. En dus lieten Marion en Kees er zelf een bouwen', in: Leeuwarder courant 4 januari 2024

Werkgemeenschap van Kerken Harlingen, Kerkstad Harlingen. Wandelpuzzeltocht t.g.v. het 50 jarige bestaan, 2019

Harlingen, Kerkpad 1

Grote Kerk

Gebouw

De Grote Kerk is gebouwd tussen 1772 en 1776 als eerste protestantse kerk van de stad. De kerk vervangt de romaanse Sint Michaëlskerk op dezelfde plek. Deze kerk stamt uit de 12e eeuw en is niet de huidige, gelijknamige Rooms-Katholieke kerk in Harlingen. De romaanse Sint Michaëlskerk is van oorsprong een katholieke kerk, die na de Reformatie in 1580 in gebruik wordt genomen door de protestanten.

Willem Douwes maakte het ontwerp voor de Grote Kerk. Hij ontwierp een kerk met classicistische vormen. Het classicisme is een stijl die strakke vormen van de Griekse en Romeinse oudheid navolgt. Kenmerkend zijn de symmetrie en harmonie van het ontwerp en de klassieke onderdelen zoals pilasters, kroonlijsten en frontons. Klassieke elementen van de gevels van de Grote Kerk zijn bijvoorbeeld de pilasters op de hoeken die zijn voorzien van kroonlijsten, het entreeportaal dat een natuurstenen fronton heeft, een -in dit geval- segmentvormige bekroning. De gevels hebben grote rondboogvensters. Een opvallend detail is dat de westgevel drie lagen rondboogvensters boven elkaar heeft. Hieraan is af te lezen dat er binen een dubbele galerij is.

De Grote Kerk heeft een plattegrond in de vorm van een gelijkzijdig kruis, dat ook wel Grieks kruis wordt genoemd. Dit kerktipe is in het begin van de zeventiende eeuw nieuw in de Noordelijke Nederlanden. Het type is, net als het exterieur, geïnspireerd op de klassieke bouwkunst. Hendrick de Keyser introduceert dit type in Noord-Nederland met de bouw van de Noorderkerk in Amsterdam tussen 1620 en 1623. Na Amsterdam volgen de Grote Kerk in Maassluis (1629) en de Nieuwe Kerk in Groningen (1660) van de hand van andere architecten. De Grote Kerk in Harlingen onderscheidt zich van deze kerken omdat de kruisarmen minder lang zijn (maar 2/3 van de lengte van de kruising).

Het kerkgebouw is eigendom van de Protestantse Gemeente Harlingen – Midlum, net als het tegenovergelegen zalencentrum de Hoeksteen en de Nicolaaskerk in Midlum. De gemeente Harlingen is eigenaar van de toren. De toren en het kerkgebouw zijn rijksmonumenten. Ook het orgel is een rijksmonument. De kerk maakt onderdeel uit van het beschermd stadsgezicht van Harlingen.

Ligging

De romaanse voorganger van deze kerk is gebouwd op de terp Almenum. Deze terp is pas in de 16e eeuw bij Harlingen getrokken en binnen de omwalling van de stad gelegd. Dit verklaart de enigszins decentrale ligging die het kerkgebouw in de binnenstad heeft. De kerk heeft nog steeds een verhoogde ligging. De terp, een oude kwelderwal uit het begin van de jaartelling, is nog steeds goed erfahrbaar. De kerk heeft een vrije ligging en wordt omgeven door groen. De toren is een belangrijk landmark voor de stad en is vanaf land en zee van ver zichtbaar.

Interieur

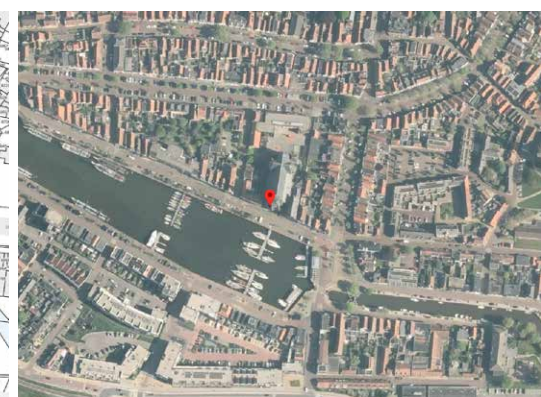
De kerk is een kruiskerk, maar de kerkzaal is T-vormig. Dit komt omdat de oostvleugel door een wand is afgescheiden van de kerk. Hier bevinden zich de nevenruimten.

De preekstoel bevindt zich voor deze wand, op de kruising van de assen. Daarmee is de preekstoel het logische focuspunt. Dit past in de protestantse traditie, waarin het Woord centraal staat. Boven de preekstoel bevindt zich het orgel op een galerij die de volle breedte van de vleugel beslaat. Preekstoel en orgel vormen een visuele eenheid. Dit is in de 18e eeuw nog vrij ongebruikelijk. In de drie vleugels van de kerk, tegenover de preekstoel zijn galerijen aangebracht. De westzijde heeft een dubbele galerij.

Het geheel van preekstoel en orgel vormt een eenheid met de galerijen, omdat alles in een blauwgroene kleur is geschilderd. Bijzonder is dat de kerkzaal in de loop van de eeuwen weinig is veranderd. Veel inventarisstukken stammen nog uit de begintijd. Zo is de preekstoel in 1778 gemaakt door Johannes George Hempel en voorzien van neoclassicistische Lodewijk XVI-details. Andere onderdelen uit de begintijd zijn de galerijen op gemarmerde zuilen en enkele overhuifde herenbanken. Het stucwerk is van de hand van de bekende Amsterdamse architect Jacob Otten Husly.

Zeer noemenswaardig is het orgel van orgelbouwer A.A. Hinsz uit 1776. Het snijwerk van het orgel is eveneens van J.G. Hempel. Het is een merkwaardige combinatie van rococo en neoclassicistische Lodewijk XIV elementen. De laatste vermoedelijk in aansluiting op de architectuur van de kerk en van de preekstoel eronder. Het orgel is in 1864 ingrijpend verbouwd door P. van Oeckelen. In de 20e eeuw volgden aanpassingen door L. van Dam & zn. en J. de Koff & zn. In 2010 heeft orgelbouwer Flentrop een reconstructie uitgevoerd waarbij geprobeerd is de situatie van 1776 te herstellen.

Daarnaast bevat de ruimte verschillende oude grafzerken uit de romaanse kerk, waaronder de dubbele portretzerk voor Cunera van Ropta († 1555) en Christoffel van Sternsee († 1560).

Harlingen, Zuiderhaven 75

Sint Michaëlkerk

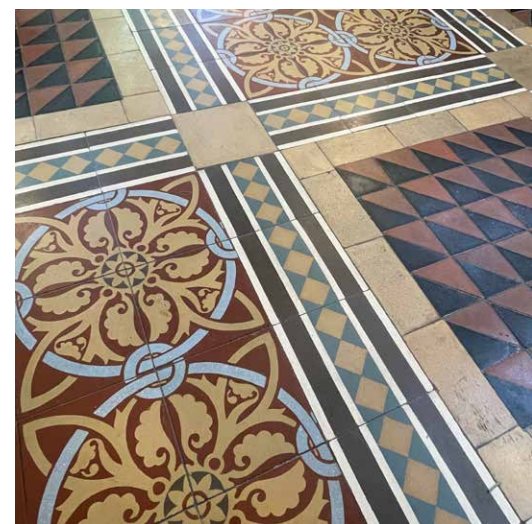
Gebouw

Deze kerk is, net als de oudste romaanse kerk van Harlingen (die op de plek van de Grote Kerk heeft gestaan) gewijd aan Sint Michaël. Het gebouw is in 1880-1881 gebouwd door de Rooms-Katholieke kerk. De kerk komt in de plaats van een oudere schuilkerk uit 1768. Na het scheiden van kerk en staat (rond 1800) komt er voor alle geloofsgemeenschappen weer de mogelijkheid om herkenbare kerken te bouwen. Vooral voor de rooms-katholieke gemeenschappen breekt een tijd van emancipatie aan. Dit kerkgenootschap 'herovert' zijn plaats in het publieke domein en het stadsbeeld. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 vormt het echte startschot voor de katholieke kerkenbouw. De gebouwen hebben veelal een neogotische bouwstijl. Dat is een bewuste verwijzing naar gotische kathedralen in de Middeleeuwen, de tijd waarin de katholieke kerk de enige en vanzelfsprekende kerk in de samenleving was.

Architect Alfred Tepe is de ontwerper van deze kerk. Hij was na Pierre Cuypers de belangrijkste architect van de neogotiek in Nederland. Naar zijn ontwerp zijn vele ker-

ken gebouwd, met name in het toenmalige gebied van het aartsbisdom Utrecht. Deze kerk is de tweede van de vier neogotische kerken die hij in Friesland bouwt. De kerken van Tepe zijn eenvoudiger dan die van Cuypers, omdat ze aan de buitenzijde geen siermetselwerk hebben en relatief weinig kleur. Alleen enkele belangrijke inventarisstukken zoals altaren, hebben meer uitbundige gotische vormen. Tepe staat aan het hoofd van het Bernulphusgilde in Utrecht. Hierin werkt onder andere de beeldhouder Mengelberg, die ook een aantal inventarisstukken in deze kerk vervaardigde.

De Sint Michaëlkerk is een driebeukige kruisbasiliek met een aangebouwde sacristie, doopkapel en een toren. De toren heeft overhoekse steunberen en een spits. Naast de kerk staat de pastorie met trapgevel, eveneens een ontwerp van Tepe. De trapgevels zijn aan de voorzijde voorzien van muizetandlijsten en pinakels. Voor de kerk en de pastorie staat een gietijzeren hekwerk dat uit de bouwtijd van de kerk stamt.

De Sint Michaëlkerk raakt in de Tweede Wereldoorlog zwaar beschadigd door onder andere een bominslag in 1941. Hierbij loopt de kerk zo veel schade op dat ze enkele jaren buiten gebruik wordt gesteld. Na de oorlog wordt zelfs afbraak overwogen, maar men besloot toch tot herstel. Alleen de sacristie wordt afgebroken en vervangen. Het herstel neemt twee jaar in beslag en is in 1949 gereed.

De kerk en de toren zijn het eigendom van de Rooms-Katholieke kerk en onderdeel van de parochie Heilige Jacobus de Meerdere, die meerdere plaatsen in Noordwest Friesland omvat. De kerk, de pastorie en het bijbehorende hekwerk zijn rijksmonumenten. Ook het orgel is een rijksmonument.

Ligging

De kerk bevindt zich aan de Zuiderhaven van Harlingen, in de straatwand. De kerk is door de hoge toren een markeringspunt voor de stad.

Interieur

De Sint Michaëlkerk is opgebouwd als een basiliek: het middenschip is hoger dan de zijbeuken en heeft hoge vensters. Hierdoor is de kerk een vrij lichte ruimte. De kerk heeft de plattegrond van een kruis met haaks op

het schip transepten. De ruimte wordt overdekt door een gestukt kruisribgewelf. Hierdoor ontstaat een imponerende ruimtelijkheid.

Ondanks de oorlogsschade zijn er nog veel inventarisstukken uit de begintijd. Het gaat om de volgende stukken uit het atelier van F.W. Mengelberg: het hoofdaltaar, de zijaltaren, de preekstoel (1882), het triomfkruis (1884), enkele communiebanken en biechtstoelen en kruiswegstaties (1889-'91). De kruiswegstaties zijn afkomstig uit een kerk in Munster. Ook uit de begintijd is de tegelvloer, de enige kleurrijk gedecoreerde interieurafwerking in de kerk.

Van de oorspronkelijke ramen van Heinrich Gooyer is slechts één exemplaar overgebleven, die achter het orgel. De anderen zijn tijdens de oorlog gesneuveld.

In 1985-1999 heeft de Harlingse kunstenaar Jan Murk de Vries nieuwe kleurrijke vensters gemaakt in het koor. Deze zijn, opvallend genoeg, niet van glas maar van kunststof. In de ramen zijn afbeeldingen en symbolen te ontdekken van onder andere het gevecht van Michael en de gevallen engel en de wonderbaarlijke visvangst. Het orgel uit 1898 is van de Leeuwardense orgelbouwer P.J. Adema. Dit orgel is in 1950 hersteld na oorlogsschade en is rond 2000 door Adema's Kerkorgelbouw gerestaureerd.

Harlingen, Roeperssteeg 5-9

Voormalige doopsgezinde schuilkerk

Gebouw

Deze voormalige Doopsgezinde kerk is de enige overgebleven schuilkerk in Harlingen. Het gebouw is gebouwd in 1631 en heeft tot 1695 als gebedshuis gefungeerd. Het gebouw stond in Harlingen ook wel bekend als 'Keetsche Vermaning'. Doopsgezinden noemen hun kerkgebouw normaal gesproken een 'vermaning'. Dit gebouw aan de Roeperssteeg werd door de Waterlanders gebruikt.

De Waterlanders vormden een gematigde groep doopsgezinden. De naam is een verwijzing naar het gelijknamige gebied ten noorden van Amsterdam, waar de Rijk ligt. Het dorp de Rijk wordt wel de bakermat van de Waterlanders genoemd. Ook in Friesland en op de eilanden in de Waddenzee waren in de 17e eeuw groeperingen te vinden.

De vermaningen van de Waterlanders werden in het hele land aangeduid als 'Keet', vermoedelijk als verwijzing naar de eerste bijeenkomstruimte van de Waterlanders in het land.

Van buiten is het pand alleen als voormalige kerk herkenbaar aan de kerkramen met boogvenster op de verdieping. De landelijk bekende doopsgezinde predikant en politicus Blaupot ten Cate beschrijft het gebouw in 1839 als volgt: 'een tamelijk groot vermaningshuis, dat aanduidt dat hun getal niet gering is'. Het gebouw moest groot zijn, want de gemeent was dat ook. Zo telde de gemeente in 1655, volgens het eigen lidmatenboek, 335 volwassen leden, de kinderen niet meegerekend.

De geschiedenis van de Waterlandse gemeente in Harlingen start vanaf 1600 in een pakhuis aan het Noordijs. In 1631 bouwt de gemeente deze eigen vermaning. Een gevelsteen met het jaartal herinnert hieraan. Tot 1672 houden de Waterlanders hier zelfstandig hun diensten. In 1672 verenigen alle doopsgezinde groepen in Harlingen zich tot één gemeente, een enkele splintergroep daargelaten. De vereniging betekent echter niet dat de men voortaan ook in één gebouw samenkomt. Men blijft kerken in drie vermaningen: de Blauwe Schuur aan de Zoutsloot, de Kleine Vermaning aan de Lanen en in deze 'Keet' aan de Roeperssteeg.

Soortgelijke vermaning in Amsterdam

Pas in 1695 besluit men ook samen te kerken. Er wordt gekozen voor de Blauwe Schuur als gezamenlijk gebouw. Niet alle Waterlanders gaan mee naar de Blauwe Schuur, een deel wil blijven samenkomen in de 'Keet'. Uiteindelijk wordt het gebouw toch ontruimd en verhuurd als pakhuis. Pas in 1844 wordt het gebouw verkocht aan een koopman. Inmiddels is het pand gesplitst in meerdere appartementen.

Naast de kerk bevindt zich de voormalige kosterswoning. Het pand heeft geen monumentale bescherming. Wel maakt het gebouw onderdeel uit van het beschermde stadsgezicht van Harlingen.

Ligging

Het gebouw ligt aan de Roeperssteeg, een smalle doorgang tussen de Noorderhaven en de Voorstraat. Hierdoor heeft het gebouw echt een verstopte ligging in de stad, zoals het een schuilkerk betaamt. Het gebouw is door de zeer geringe breedte van de steeg nauwelijks in zijn geheel waar te nemen.

Interieur

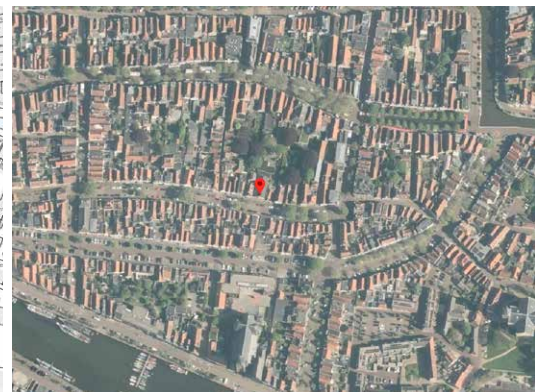
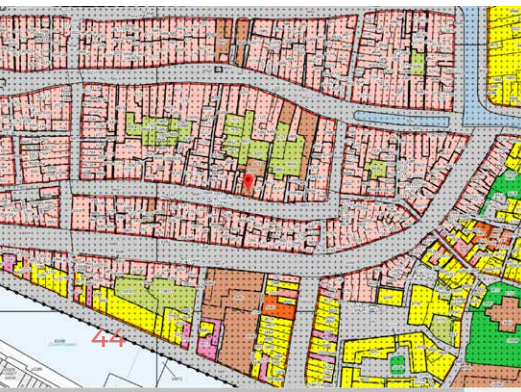
In het huidige interieur zijn nog enkele originele elementen te vinden uit de tijd dat het gebouw een gebedshuis was. Bij de herbestemming tot pakhuis in de 18e eeuw

zijn de galerijen doorgetrokken tot volwaardige verdiepingen. Hiervoor zijn balken en vloeren aangebracht in de vides. De hoge ruimte van de gebedsruimte is er dus niet meer. Tevens is het pand volledig in tweeën gedeeld.

De houten pilaren zijn de meest bijzondere overgebleven elementen in het gebouw. Het zijn de originele pilaren van de galerijen van de Vermaning. In het grootste bouwdeel staan op de begane grond, de 1e en 2e verdieping elk vijf pilaren. In het andere gedeelte zijn nog twee pilaren te vinden. Hieruit valt op te maken dat de galerij van de vermaning van oorsprong door zeven pilaren werd gedragen.

In Workum, de Zaanstreek en Amsterdam zijn soortgelijke vermaningen gebouwd. Op nevenstaande zwart-wit afbeelding is te zien hoe dit type vermaningen met galerijen er uitzagen. Van de voormalige inrichting als gebedshuis is niets meer over.

Het pand is in 1993 gerestaureerd met behoud van zoveel mogelijk toen nog aanwezige originele elementen. Tijdens deze renovatie zijn de oorspronkelijke kerkvensters met rondbogen teruggebracht. Ook de houten draagconstructie is intact en in het zicht gebleven.

Harlingen, Lanen 65

Bethelkerk

Gebouw

De Bethelkerk is in 1958 gebouwd door de baptisten-gemeente in Harlingen. De naam Bethel betekent Huis van God. De baptistengemeente is al ruim honderd jaar oud. De gemeente is in 1902 officieel opgericht. Ze hebben op verschillende plekken in de stad gekerkt. Zo komen ze vanaf 1904 samen in pand aan de Anjelierstraat, dat inmiddels gesloopt is. Vanaf 1929 kerkt de gemeente in het tot kerk verbouwde pand aan de Noorderhaven 49.

De Bethelkerk is de eerste nieuwgebouwde kerk van dit gemeenschap. Voor het eerst is het pand van de gemeente vanaf straat herkenbaar als kerk.

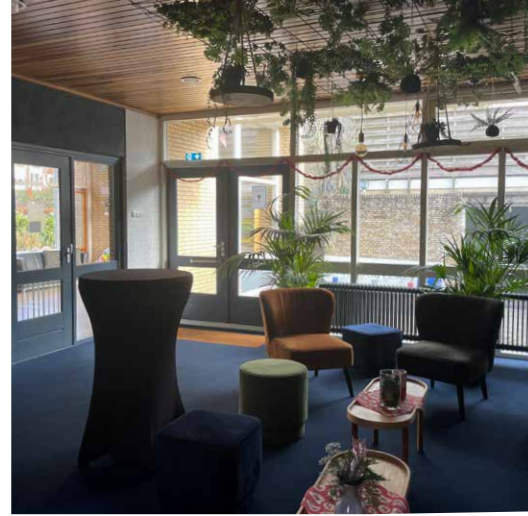
Het gebouw is een ontwerp van architect J. J. Stiensma uit Leeuwarden. Stiensma heeft onder andere ook twee gereformeerde kerken ontworpen. De ene kerk heeft op Vlieland gestaan en de andere staat in Midsland op Terschelling.

De Bethelkerk is een typische wederopbouwkerk met een strakke en sobere vormgeving. De architect heeft met moderne vormen een gebouw ontworpen dat toch duidelijk als kerk te herkennen is door het bakken op het dak en het kruis in de gevel. De vier kleine vensters refereren wellicht aan een rozetvenster van een traditionele kerk.

De kerk heeft geen monumentale status, maar maakt wel onderdeel uit van het beschermde stadsgezicht van Harlingen.

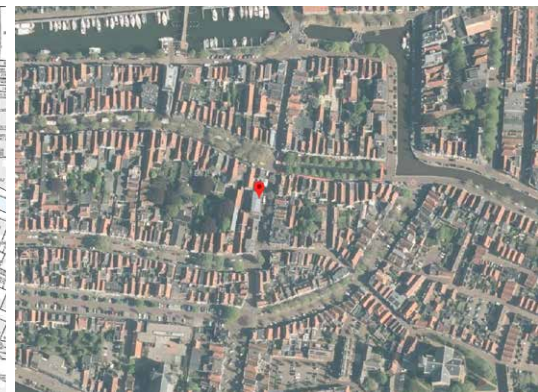
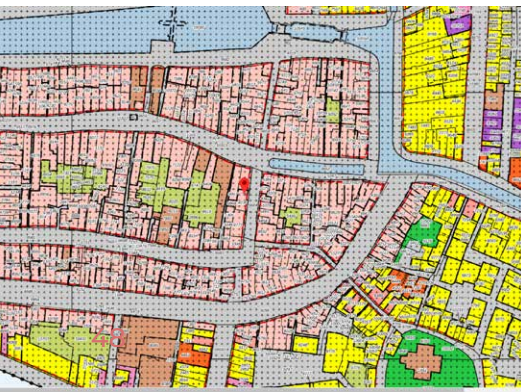
Ligging

Het kerkgebouw maakt onderdeel uit van de straatwand van de Lanen in de binnenstad van Harlingen. De naam Lanen is waarschijnlijk een verwijzing naar de oprijlaan van het kasteel dat vroeger in de stad heeft gestaan. De kerk is één van de jongere panden in de historische straat waarvan de oudste panden dateren uit het midden van de 17e eeuw. Het gebouw onderscheidt zich in hoogte, moderne vormgeving en steenkleur enigszins van de rest.

Interieur

De kerkzaal is een langgerekte ruimte met een moderne inrichting. De ruimte wordt overspannen door een houten spantconstructie. Licht komt binnen via hoge vensters in de lange gevels. Focuspunt van de ruimte is het podium.

Harlingen, Simon Stijlstraat 2

Voormalig Evangelisch-Lutherse kerk

Gebouw

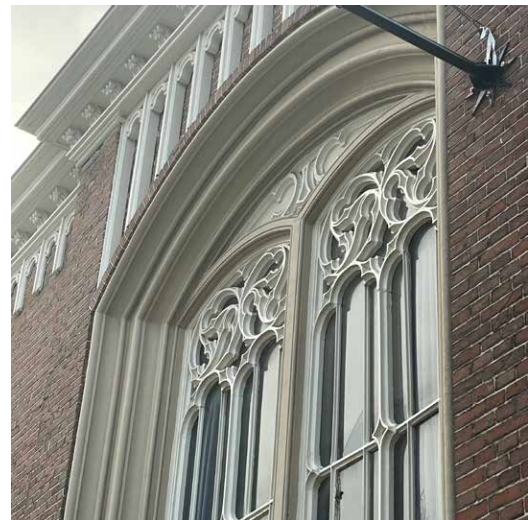
Deze kerk is in 1879 gebouwd door de Evangelisch-Lutherse gemeente. Deze gemeente heeft een eeuwenlange geschiedenis in Harlingen. Al in 1650 komen de eerste Lutheranen Friesland binnen vanuit Vlaanderen en Duitsland. Vlaamse kooplieden bereiken via Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen de stad. Deze kooplieden zijn Antwerpen in 1585 ontvlucht, na de Val van Antwerpen. Daarnaast is er een grote instroom van Duitse soldaten, die werkten voor de Friese stadhouders. Vanaf 1660 is er sprake van een zelfstandige gemeente in Harlingen. Zij komen in de begintijd samen in woonhuizen. Van het pand aan de Heiligeweg 9 wordt bijvoorbeeld aangenomen dat hier Lutheranen gekerkt hebben, vanwege de zwaan op de gevelsteen: een zwaan vormt het beeldmerk van de Lutheranen. De Lutheranen hebben al verschillende kerkgebouwen gehad. Zo hebben er op de plek van dit gebouw nog twee voorgangers gestaan.

De eerste kerk is een voormalige doopsgezinde kerk. In 1739 kopen rijke Lutheranen dit kerkgebouw voor hun

gemeente. De gemeente komt hier al sinds 1710 samen. Omdat het kerkgebouw in slechte staat is wordt het gebouw in 1744 vervangen door nieuwbouw.

In 1878 wordt besloten tot de bouw van een nieuwe kerk, nummer drie, het huidige kerkgebouw. De aanleiding voor de bouw is opvallend. De kleine gemeente van ongeveer veertig leden kent ineens een explosieve groei van ruim tweehonderd leden. Deze leden komen uit de lokale Hervormde gemeente waar een plotselinge koerswijziging voor onenigheid zorgt. Na een jarenlange vrijzinnige traditie worden er in 1878 ineens twee orthodox denkende predikanten benoemd.

Het kerkgebouw is een ontwerp van de broers J. en J. Posthumus in Engelse neogotische stijl. Deze stijl wordt ook wel 'perpendicular style' genoemd. Deze stijl is een verwijzing naar de late gotiek in Engeland tussen 1300 en 1500. Deze stijl kenmerkt zich door verticale lijnen, vooral hoge torentjes, smalle hoge vensters; alles in een zeer verfijnde techniek. Voorbeelden zijn bijvoorbeeld de St. George's Chapel in Windsor Castel en de kathedra-

len van Canterbury en Manchester. Dit gebouw is een eenvoudige vertaling van deze Engelse stijl. De bouwstijl is een niet veel voorkomende stijl in Nederland en dat maakt dit gebouw wel uniek.

Het gebouw is een rechthoekige zaalkerk met een zinken dak. Een bijzonder detail is dat er in de voorgevel twee entrees te vinden zijn. De noordingang is bedoeld geweest voor de kerkgangers, de zudentree voor de predikant en de kerkenraad.

De Evangelisch-Lutherse gemeente is in 1972 gefuseerd met de zuster gemeente in Leeuwarden. Het gebouw is toen verkocht en ingrijpend verbouwd tot winkel en appartementen. De winkel bevindt zich op de begane grond. Voor de appartementen zijn twee verdiepingvloeren aangebracht, waardoor het pand in totaal nu uit drie verdiepingen bestaat. Ook de gevel heeft forse wijzigingen ondergaan.

Het pand is een gemeentelijk monument en is onderdeel van het beschermde stadsgezicht van Harlingen.

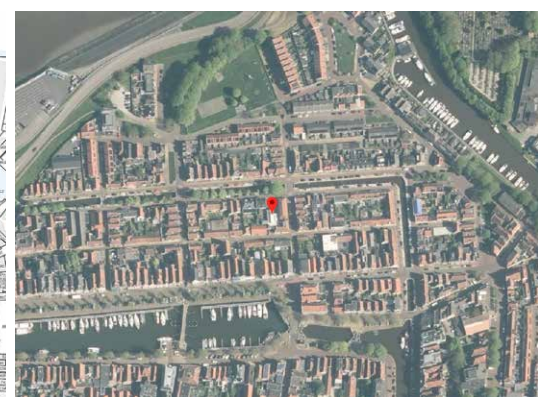
Ligging

De kerk ligt aan de Simon Stijlstraat. Dit is van oorsprong de Wortelhaven. Na de demping van de haven in 1865 wordt de straat vernoemd naar deze bekende Harlinger.

Het voormalige kerkgebouw maakt onderdeel uit van de straatwand, maar onderscheidt zich in omvang, hoogte en verfijnde architectuur nadrukkelijk van de rest.

Interieur

Het interieur is bij de functiewijziging ingrijpend verbouwd. Zo zijn er onder andere twee verdiepingvloeren aangebracht. Toch bevat het interieur ook nog vele originele onderdelen. Zo is de kapconstructie behouden gebleven. Dit geldt ook voor het plafond met omloop en de ornamenten.

Harlingen, Zoutsloot 50

Doopsgezinde kerk

Gebouw

Ook de Doopsgezinde gemeente heeft een eeuwenlange geschiedenis in Harlingen. Het huidige kerkgebouw is voor het grootste gedeelte echter van vrij recente datum, maar heeft twee voorgangers gehad.

Al rond 1535 zijn de eerste Dopersen actief in Harlingen. Er is in de begintijd geen sprake van één Doopsgezinde gemeente. De Doopsgezinden zijn namelijk zeer verdeeld in groepen als de Waterlander, Hoogduitsers, Friezen en Vlamingen. Ook in Harlingen zijn meerdere groepen die op verschillende plaatsen in de stad samenkomen. Ze komen samen in schuilkerken omdat alle gezindtes anders dan de protestanten na de Reformatie in 1580 worden verboden. Aan deze onderdrukking komt pas begin 19e eeuw een einde.

De huidige kerk heeft twee voorgangers gehad, die eveneens aan de Zoutsloot hebben gestaan. De eerste kerk dateert uit 1611 en wordt vanwege het blauw geschilderde houtwerk de Blauwe Schuur genoemd. Dat gebouw is in 1641 vergroot. Het kerkgebouw is in eerste

instantie de plek van de Hoogduitse gemeente. Maar in 1672 verenigen verschillende doopsgezinde groepen in Harlingen zich tot één gemeente met de Blauwe schuur als hun thuis.

In 1858 wordt deze kerk vervangen door een grotere kerk met een eclectische bouwstijl. De kerk wordt op dezelfde plek gebouwd. Ze wordt ontworpen door de broers J. en J. Posthumus. Beide kerkgebouwen zijn grote, rijk gedecoreerde kerkgebouwen. Dit wijst op rijke doopsgezinde families in Harlingen. In 1997 wordt dit kerkgebouw gesloopt. De aanleiding hiervoor is dat men de kerk te groot en te duur in onderhoud vond.

Er wordt besloten om de kerkzaal onder te brengen in vier huizen van de diaconie van de gemeente, die al naast de oude kerk staan. Op de plek van de oude kerk wordt een klein gebouw neergezet met onder andere voorzieningen en een entree. De rest van de ruimte wordt een onbebouwd voorplein. Het bouwjaar de voormalige diaconiehuizen is onbekend. Ze staan in ieder geval op beelden van de Blauwe Schuur uit 1850.

Het kerkgebouw is in gebruik bij de Doopsgezinde gemeente Harlingen. Het pand is geen monument, maar maakt wel onderdeel uit van het beschermde stadsgezicht van Harlingen.

Ligging

Het kerkgebouw bevindt zich aan de Zoutsloot, de enige niet gedempte gracht van Harlingen. Hierdoor is het kerkgebouw ook van iets meer afstand waar te nemen. Het huidige complex is - anders dan de voorgangers - niet onderscheidend in hoogte en uitstraling.

Interieur

De huidige kerkzaal is laag en zeer eenvoudig ingericht en afgewerkt. De kerkruimte is gemaakt in de structuur van van oorsprong vier woonhuizen. Aan de binnenzijde zijn echter geen historische gebouwkenmerken te zien.

In de kerkzaal zijn nog onderdelen uit de oude kerk uit 1858 te vinden. Het gaat om een deel van de preekstoel en om twee pilaren van de galerijen. De ander twee pilaren van de galerij zijn verwerkt in het hekwerk van het voorplein.

Het orgel in de kerk is afkomstig uit een kerk in Norby in Denemarken en is in 1917 gebouwd door de Deense orgelbouwer Zachariassen & Zoon. Bijzonder is dat er nog historische, houten stoofkrukjes uit de vorige kerk zijn.

Harlingen, William Boothstraat 27

Korpszaal Leger des Heils

Gebouw

Dit pand is in 1934 gebouwd als korpsgebouw voor het Leger des Heils. Deze gemeenschap is in 1890 opgericht in Harlingen. De gemeente noemt zich een korps, met aan het hoofd een korpsofficier.

De korpszaal staat op de plek van de gesloopte gereformeerde Oosterkerk. Toen de Gereformeerden in 1926 verhuisden naar de kerk aan de Noorderkade, is deze Oosterkerk verkocht aan het Leger des Heils.

Huisarchitect van het Leger des Heils, J.C. Bakker uit Amsterdam, heeft dit gebouw op hoofdlijnen ontworpen. De lokale architect, Louw Reinalda uit Leeuwarden, werkte dit verder uit. Hij heeft dit gedaan in een zakelijk expressionistische stijl met daarnaast enige details die verwijzen naar de Amsterdamse School. Met zakelijk wordt een meer strakke, soberder stijl bedoeld die minder expressief is. Dit is ook goed te zien aan de gevel van de korpszaal die wel verbijzonderd is, maar tegelijk ook sober is.

Het ontwerpduo heeft ook, twee jaar later, samen het korpsgebouw in Leeuwarden ontworpen. De beide panden hebben veel overeenkomsten.

Het complex bestaat van oorsprong uit twee delen: de korpszaal en een woning met een zadeldak. Recent is het gebouw aan de achterzijde uitgebreid met een zaal. De voormalige woning is onder andere in gebruik als warme huiskamer.

Het gebouw is nog steeds in gebruik bij het Leger des Heils. Het hele complex is een gemeentelijk monument en is onderdeel van het beschermd stadsgezicht van Harlingen.

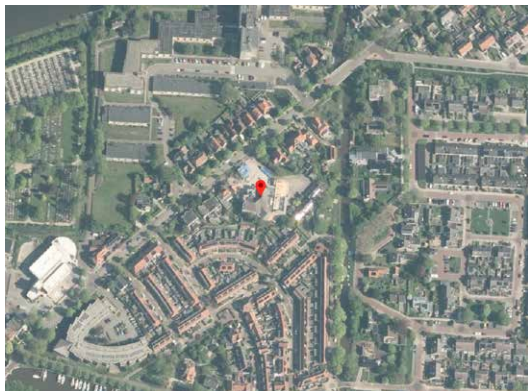
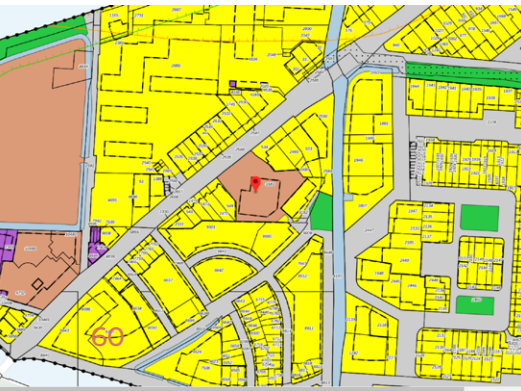

Ligging

Het pand is gebouwd in de gevelwand van wat toen nog de Zoutsloot heette. Dit deel van de Zoutsloot is omstreeks 1950 gedempt. De straat heeft toen de huidige naam gekregen: William Boothstraat. Een bijzonder detail is, dat de straat is vernoemd naar de oprichter van het Leger des Heils. Booth richtte dit genootschap in 1865 in Londen op. Zo zijn straat en gebedshuis nauw met elkaar verbonden.

Interieur

De bijeenkomstruimte is een rechthoekige ruimte met een moderne inrichting met stoelen en een kathedertafel. De glas-in-loodvensters geven kleur en dateren mogelijk uit de beginperiode. De ruimte is doordeweeks in gebruik als tweedehands kledingwinkel.

Harlingen, Midlumerlaan 24

Voormalige Midlumerlaankerk

Gebouw

De Midlumerlaankerk is in 1953 gebouwd door de Gereformeerde kerk. Deze gemeente verliest haar eigen kerkgebouw na een kerkscheuring. Het gaat om de kerk aan de Noorderkade (later herbouwd als De Haven).

De geschiedenis van de Gereformeerde kerk in Harlingen start officieel in 1899, bij de hereniging van twee gereformeerde groeperingen. Beide groeperingen zijn ontstaan als afsplitsing van de Nederlandse Hervormde Kerk. Het gaat om de Christelijke Gereformeerde Gemeente (ontstaan uit de Afscheiding in 1835) en de Nederduitse Gereformeerde Kerk (afkomstig uit de Doleantie in 1887).

Vanaf 1926 komt men samen in de kerk aan de Noorderkade. In 1944 vindt de Vrijmaking plaats, de eerste scheuring in de Gereformeerde kerk. Omdat de meerderheid van de kerkenraad zich 'vrijmaakt' en uit de Gereformeerde kerk stapte, gaat ook het kerkgebouw mee naar het nieuw onstane kerkgenootschap. Dit is de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt.

Slechts één ouderling blijft lid van de Geformeerde kerk en mag ook de eerste steen leggen voor het nieuwe kerkgebouw aan de Midlumerlaan.

Het gebouw is een ontwerp van H. Eldering. Architect Eldering kwam uit Hoogkerk en was later werkzaam vanuit Leeuwarden. Hij ontwierp in de jaren vijftig van de vorige eeuw veel gereformeerde kerkgebouwen in de provincie Groningen. Voorbeelden zijn te vinden in Ennematil, Twijzel, Pieterburen, Niezijl, Marum en Hoogkerk. In totaal ontwierp de architect ongeveer 20 gereformeerde kerken in Groningen, Friesland, Noord-Holland en Zeeland.

Typische kenmerken van de ontwerpen van Eldering zijn het baksteengebruik, de witte vensters met roede-verdeling (vaak ruiten), topgevels en de benadrukte entreepartij. Ook deze kerk heeft de kenmerkende witte vensters met ruiten-roede-verdeling.

Het gebouw is buiten gebruik als kerk sinds 2021. De reden hiervoor is de fusie met de Hervormde Gemeenten in Harlingen en Midlum tot de de Protestantse Gemeente Harlingen- Midlum in 2018. In 2021 is de kerk verkocht aan een bouwbedrijf, met het plan om het appartementen in te maken. Omdat hier veel protest tegen kwam, is het gebouw opnieuw in de verkoop gegaan.

Toen is het gekocht door particulieren met het plan de kerk om te bouwen tot cultureel podium. 'We geven het aan de samenleving, dat is het idee' zegt de eigenaar in een interview. Het pand krijgt de naam 'Milûk'. Het is afgeleid van 'MLK', de afkorting van Midlumerlaankerk. De verbouwing is recent voltooid. Milûk krijgt een brede culturele functie en er kunnen ook uitvaarten worden verzorgd vanuit het gebouw. Er is een nieuwe foyerruimte aan de kerk gebouwd.

De kerk is geen monument en maakt geen deel uit van het beschermd stadsgezicht.

Ligging

De kerk bevindt zich aan de Midlumerlaan, van oorsprong de verbindingsweg naar Midlum waarvan nog maar een klein deel resteert. Door een groot voorplein voor de kerk is de kerk vanaf de straat minder zichtbaar en ook niet heel bijzonder ingepast in het (historische) stedelijk weefsel.

Interieur

De kerkzaal is recent gemoderniseerd tot theaterzaal. De ruimtelijkheid is hierdoor wel intact gebleven. De opvallende ruitvormige houten spantconstructie is in de ruimte nog steeds de aandachtstrekker. Op de plek van de preekstoel hangt nu een groot scherm en is een groot podium gemaakt. In plaats van kerkstoelen staan er nu theaterstoelen. Het orgel is verkocht.

Harlingen, Noorderkade 2

De Haven

Gebouw

Kerkgebouw De Haven is herbouwd in 2006, ter vervanging van de oude kerk die twee jaar daarvoor door brand was verwoest. De kerk is gebouwd door Gereformeerde Kerk vrijgemaakt. Deze gemeente ontstaat na de Vrijmaking in 1944 als afsplitsing van de Gereformeerde kerk. Omdat de meerderheid van de kerk meegaat met de Vrijmaking, gaat ook het kerkgebouw over in eigendom naar de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt.

Het oorspronkelijke kerkgebouw is in 1926 gebouwd naar ontwerp van J. Jonge uit Rotterdam. De Jonge ontwerpt een kerkgebouw in een kruisvorm in een zakelijk expressionistische stijl met Amsterdamse Schoolstijl invloeden. Met zakelijk wordt een meer strakke, soberder stijl genoemd die minder expressief is. De kerk is voorzien van een overhoeks geplaatste dakruiter. De kerk is een typisch voorbeeld van een gereformeerde stadskerk uit de jaren '20 en '30 van de vorige eeuw.

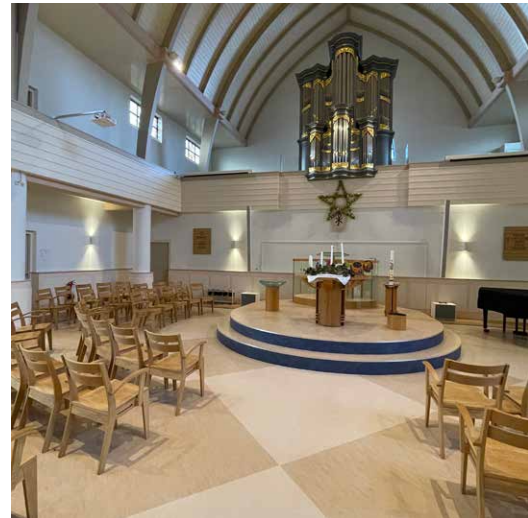
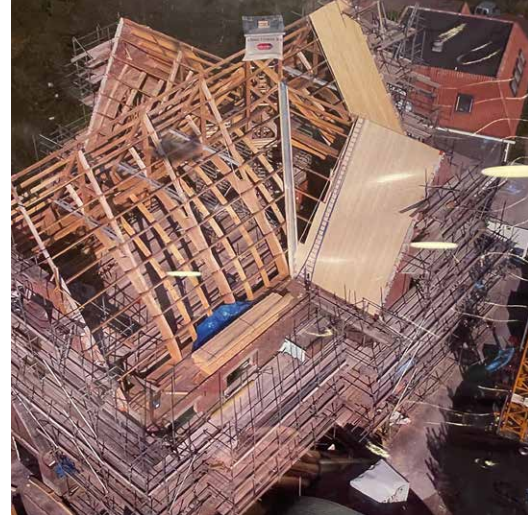
In 2004 is deze kerk door brand verwoest. Alleen het nieuwere, aangebouwde zalencentrum uit 1996 blijft

staan. Er wordt besloten tot herbouw in de architectonisch oorspronkelijke stijl. Bouwkundig Advies- en Architectenbureau Kouwen BNA te Tolbert begeleidt de herbouw. Bij de opening krijgt het kerkgebouw haar huidige naam: De Haven.

Het kerkgebouw is een gemeentelijk monument. Het zalencentrum valt buiten de bescherming.

Ligging

De kerk bevindt zich aan de Noorderkade, op de hoek met de Noordoostersingel, net buiten het historische centrum van Harlingen. De kerk heeft een vrije ligging. De kerk is goed zichtbaar vanaf de singel, mede door de vrijstaande ligging. De oorspronkelijke hoofdingang van de kerk is gericht naar de singel.

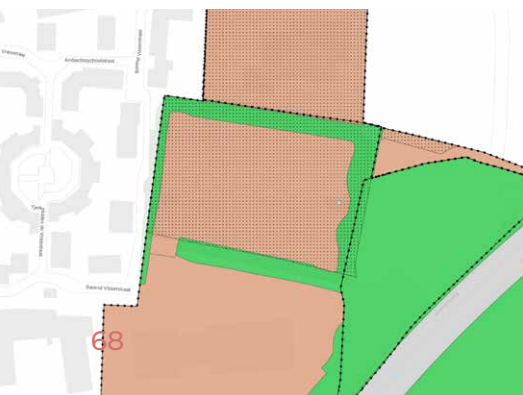
Interieur

Bij de brand is vrijwel niets van het oude interieur en inventaris gespaard gebleven. Daarom is ook het interieur compleet nieuw. De ruimtevorm en de constructie zijn zoveel mogelijk naar het originele beeld gereconstrueerd. Ook het glas-in-lood is opnieuw gemaakt.

Het interieur is vrijwel volledig wit geschilderd en voorzien van nieuw meubilair. De kerkstoelen zijn gemaakt naar het ontwerp van de oorspronkelijke banken. In de aanbouw staan nog delen van de oorspronkelijke kerkbanken.

Voor de kerkzaal is een nieuw inrichtingsplan gemaakt door liturgisch vormgever Pim van Dijk. Hij draaide de inrichting 180 graden ten opzichte van het oorspronkelijke ontwerp. Hij heeft in de ruimte een eivormig liturgisch podium geplaatst. Het meubilair daarop is ook van zijn hand. De stoelen scharen zich rondom dit liturgisch centrum.

Het oude, historisch Van Dam orgel uit 1864 is bij de brand verloren gegaan. In de ruimte staat nu een Reil-orgel uit Heerde, dat in 1953 werd gebouwd voor de Christelijke Gereformeerde Barnabaskerk in Apeldoorn.

Harlingen, bij Paul Krugerstraat 20

Rooms-Katholieke kerkhofkapel

Gebouw

Deze kapel is in 1907 gebouwd op het rooms-katholieke kerkhof van Harlingen. Het kerkhof is in 1888 aangelegd buiten de stad. Inmiddels is het terrein geïntegreerd in de stad. De kapel heeft een neogotische bouwstijl. De architect ervan is onbekend. Wel staat er een vergelijkbare kapel op de rooms-katholieke begraafplaats van Sneek. Ook van deze kapel is de ontwerper onbekend.

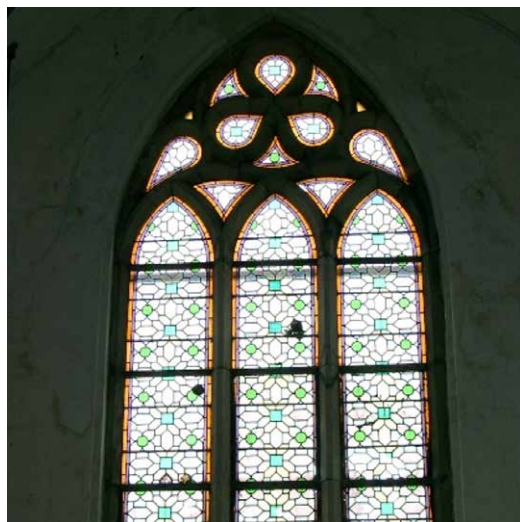
De neogotiek is dé bouwstijl voor katholieke gebouwen uit deze periode. Met deze bouwstijl grijpt de katholieke kerk terug op de gotiek uit de Middeleeuwen. Een stijl die voor hen verbonden voelde met de hoogtijdagen van het vroegere katholieke leven.

De kapel ziet eruit als een mini-kerk met een koor en een dakruiter. Het gebouw is opgetrokken uit schoon metselwerk. De voorgevel is verbijzonderd met een

groot natuurstenen spitsboogvenster met traceringen, met pinakels op de hoeken en een kruis op de top. Opvallend aan het ontwerp is dat de dakruiter 45 graden is gedraaid ten opzichte van de nok. Ondanks kleine aanpassingen is het oorspronkelijke karakter van het gebouw behouden. De kapel is een gemeentelijk monument.

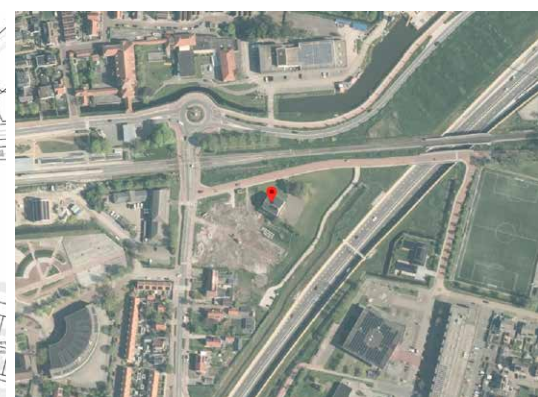
Ligging

Bij de aanleg van het kerkhof lag het terrein buiten de stad. Inmiddels maakt ze onderdeel uit van de naar buiten toe uitgebreide stad. De directe omgeving rond het kerkhof heeft weinig samenhang. De kapel is buiten het kerkhof nauwelijks zichtbaar. Daarbinnen is ze zeer beeld- en identiteitsbepalend als typisch katholiek bouwwerk, behorend bij de functie.

Interieur

De kleine kapel voelt geborgen door de gewelfde overspanning met gewelfribben. Het focuspunt van de ruimte is het altaar in het koor. Bijzonder is dat het interieur nog veel originele elementen bevat. Zo zijn bijvoorbeeld de gewelven, de tegelvloer en de lambrisering nog origineel. Ook het altaar en een deel van meubels zijn uit de bouwtijd.

Harlingen, Oosterparkweg 6

Voormalige Ichtuskerk

Gebouw

De Ichtuskerk is in 1968 gebouwd door de Christelijke Gereformeerde kerk in Harlingen. Deze gemeente is in 1893 ontstaan. De gemeente ontstaat uit bezwaarde leden uit de Christelijke Gereformeerde Gemeente (ontstaan uit de Afscheiding in 1835). Zij zien het voorgestelde samengaan met de Nederduitse Gereformeerde Kerk (afkomstig uit de Doleantie in 1887) niet zitten. Dit samengaan vindt uiteindelijk wel plaats en leidt in 1899 tot de Gereformeerde Kerk Harlingen.

De nieuwe opgerichte Christelijke Gereformeerde kerk koopt in 1898 een pand aan de Zuiderhaven dat ze verbouwen tot kerk. Hier kerkt de gemeente tot de bouw van de Ichtuskerk. Het pand aan de Zuiderhaven is inmiddels gesloopt.

De Ichtuskerk is typisch voorbeeld van een kerkgebouw uit wederopbouwperiode. De kerk is in een moderne, strakke architectuurstijl als onderscheidend volume vormgeven. Het gebouw is duidelijk herkenbaar als kerk door de klokkentoren. Deze kerk is een sober recht-toe-recht-aan gebouw, zonder bijzondere aandacht voor vormgeving of detaillering.

De architect van het gebouw is onbekend.

Het gebouw is relatief klein. Dit komt omdat de gemeente bij de bouw maar 160 leden telde. Het gebouw raakt in 2008 buiten gebruik als kerk door de fusie met de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt. Men gaat nu samen naar de herbouwde De Haven. Het kerkgebouw is sinds 2010 in gebruik als accountantskantoor. Het gebouw heeft geen monumentenstatus.

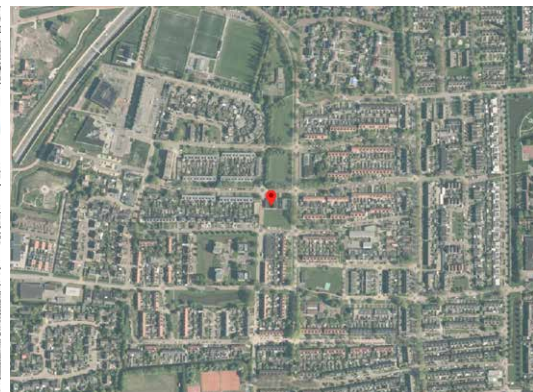
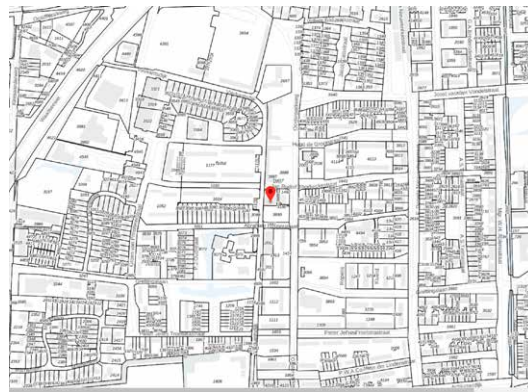

Ligging

De kerk ligt op een driehoekig terrein tussen de N31, het spoor en de Kimswerderweg, die de woonwijk ontsluit. Op dit moment is dit gebied in transitie. Naast de kerk worden meerdere appartementsgebouwen gebouwd.

Interieur

Het kerkgebouw is aangepast aan het nieuwe gebruik als kantoor. Het kerkmeubilair is uit de kerk verdwenen. Ook is de ruimte niet meer in zijn geheel te beleven. Er is namelijk een verdiepingsvloer in de kerkzaal geplaatst.

Harlingen, Jan Ruldolf Thorbeckestraat 58A

Koninkrijkszaal

Gebouw

De Koninkrijkszaal is in 1998 gebouwd door de Jehova's Getuigen. Zij kwamen voorheen samen in een loods aan de Kimswerderweg 27. Jehova's spreken niet van een kerkgebouw, maar van een koninkrijkszaal, omdat hier wordt onderwezen over Gods Koninkrijk.

Het gaat om een sober en laag gebouw. Die uitstraling past bij de opvatting van de gemeente, dat het gebouw vooral een onderwijsgebouw is. De architect van het gebouw is onbekend.

Het gebouw bestaat uit een hoger en een lager gedeelte. In het hogere deel, met de rode baksteen, bevindt zich de bijeenkomstruimte. Het lagere deel biedt onder andere plaats aan de entree en voorzieningen. Dit deel bestaat uit donkere baksteen en is verlevendigd met banden rode baksteen. Het entreeportaal is benadrukt met een asymmetrische luifel. De architectuur van het pand is kenmerkend voor eind jaren '90.

Het pand heeft geen monumentale status.

Ligging

De koninkrijkszaal bevindt zich aan de Jan Rudolf Thorbeckestraat. Deze straat maakt onderdeel uit van de woonwijk Oosterpark, een uitbreidingswijk aan de zuidkant van Harlingen. De wijk is voornamelijk in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw gebouwd. De meeste straten zijn vernoemd naar staatsmannen, dichters en schepen. De westzijde van deze straat is het oudste deel van deze wijk, met woningen uit 1957.

Het pand heeft een centrale ligging in de wijk, tegenover een groene zone, naast een andere voorziening. Op deze plek heeft een ouder gebouw gestaan. Het gebouw wordt omgeven door een groot hekwerk.

Interieur

De koninkrijkszaal is een functioneel ingerichte ruimte met een klein podium. De zaal is een lage ruimte, met vloerbedekking en een systeemplafond. In de ruimte staan stoelen.

Midlum, Kerkstraat 1

Nicolaaskerk

Gebouw

De Nicolaaskerk is rond 1200 gebouwd in Midlum, een dorp ten noorden van Harlingen. De kerk is gebouwd op een terp die al vanaf het begin van onze jaartelling bewoond is geweest. Bij opgravingen zijn scherven van aardewerk en beenderenvoorwerpen gevonden uit de 1e tot en met 3e eeuw. Ook heeft men toen sporen van een houten kerkje gevonden.

Midlum wordt voor het eerst genoemd in geschriften uit de 9e eeuw als Midlinge. Op de plek van het houten kerkje is deze laat-romaanse kerk gebouwd. De kerk wordt omgeven door een kerkhof. Van oorsprong is de kerk gewijd aan Sint Nicolaas. De kerk is een eenbeukige ruimte met een koor en een toren met spits. De toren is jonger dan de kerk, maar is wel middeleeuws. De spits dateert uit het begin van de 19e eeuw. Bijzonder is dat er in de toren twee 15e eeuwse klokken hangen.

Het huidige uiterlijk van de kerk is het gevolg van twee zeer ingrijpende restauraties. Hierdoor is het moeilijk te geloven is dat deze kerk al van 1200 dateert. De kerk en toren zijn in 1866 en nogmaals in 1906-1907 verbouwd.

Restauratie als gedachtegoed is ontstaan in 19e eeuw. De huidige visie is vooral gericht op behoud van historisch materiaal en het zichtbaar laten zijn van wat er in de eeuwen is aangepast. De restauratieopvattingen waren begin 1900 echter heel anders. Een belangrijk thema is stijleenheid. Men pleit voor 'wegrestaureren' van latere toevoegingen in een andere stijl. Om die reden is de kerk van Midlum zeer ingrijpend gewijzigd. De kerk is namelijk in de gotische periode voorzien van grotere, nieuwe spitsboogvensters. Deze zijn weer 'weggerestaureerd' en vervangen door romaanse rondboogvensters. Ook is de zuidgevel bepleisterd. Tevens is de toren ommetseld. In de noordelijke gevel zijn nog oude dichtgemetselde deuropeningen te zien.

Er zijn in de kerk toch nog enkele sporen te vinden van gotische stijl. In de westzijde is het laatste gotische venster te zien. Ook is er in het koor een dichtgemetseld gotisch venster te zien.

De kerk staat op een kerkhof. Daar zijn nog 17e en 18e eeuwse zerken te vinden. De aangebouwde consistorie is uit 1912. Voor die tijd heeft daar een ouder gebouw gestaan, dat tot 1867 fungeerde als school.

De kerk en de toren zijn het eigendom van de Protestantse Gemeente Harlingen – Midlum, waar ook de Grote Kerk in Harlingen toe behoort. De kerk is een rijksmonument. Ook het orgel is een rijksmonument.

Ligging

Tussen Harlingen en Franeker ligt, in de kromming van de oude rijksweg, het dorp Midlum. De kerk heeft een verhoogde ligging op een terp en is daardoor goed zichtbaar in het landschap.

Interieur

De kerkruimte wordt overdekt door een groen geschilderd houten tongewelf met ijzeren trekbalken. Deze zijn vermoedelijk bij de grootschalige restauratie in de 19e eeuw aangebracht. Aan de westzijde, boven de orgelgalerij, is nog een restant van de oorspronkelijke eikenhouten balk te zien.

In de vloer bevinden zich enkele grafzerken van onder andere de bekende Harlinger familie Hannema. Deze zijn op dit moment niet zichtbaar, omdat er tapijt overheen ligt. Het inventaris van de kerk bestaat uit banken, een kansel en het doophek en is eveneens uit de 19e eeuw. Dit meubilair is van oorsprong niet donkerbruin, maar had een lichte houtkleur. Het orgel is in 1811 gemaakt door L. van Dam uit Leeuwarden.

Wijnaldum, Tsjerkepaed 1

Andreaskerk

Gebouw

De Andreaskerk is rond 1500 gebouwd op de terp van Wijnaldum. Sinds de Reformatie in 1580 is de kerk in gebruik voor de protestantse eredienst. De kerk is een kleine zaalkerk met een vijfzijdig koor en een toren. De kerk staat op een kerkhof. Bijzonder is dat het kerkgebouw zowel een laatgotische als een neogotische bouwstijl heeft. Dit komt omdat de kerk ingrijpend is aangepast.

De kerk wordt in 1500 gebouwd als laatgotische kerk met een koor en een toren. Deze toren wordt in 1684 vervangen, omdat de toren was ingestort. Daarna is de kerk tweemaal ingrijpend aangepast. Zo is in 1904 de toren gesloopt en vervangen door een nieuwe westpartij aan de kerk met een toren. Dit nieuwe bouwdeel heeft een neogotische bouwstijl en is een ontwerp van Jurjen Bruns. Dit bouwdeel is door een afwijkende steenkleur goed te onderscheiden van de rest van het gebouw. Een tweede aanpassing vindt plaats in 1931. Onder leiding van Hendrik Kramer wordt de kerk gerestaureerd. De restauratie is zo ingrijpend dat er eigenlijk kan worden gesproken van nieuwbouw.

De kerk wordt gerestaureerd naar het ideaalbeeld van Kramer van een middeleeuwse kerk. Zo worden de kerkmuren ontpleisterd en grotendeels opnieuw opgetrokken met oude rode en gele kloostermoppen. Ook wordt symmetrie aangebracht, door bijvoorbeeld de koorsluiting volledig gelijkvormig te maken.

De kerk is in gebruik door de Protestantse Gemeente Oostbierum – Wijnaldum. Het gebouw is een rijksmonument. Ook het orgel is een rijksmonument.

Ligging

De Andreaskerk bevindt zich in het centrum van Wijnaldum. Wijnaldum is een dorp met een eeuwenlange historie. Uit archeologisch onderzoek is zelfs gebleken dat Wijnaldum al in de 7e eeuw een belangrijke vesting was. De kerk bevindt zich op het hoogste punt van het dorp. Door de verhoogde ligging is de kerk zeer beeldbepalend in het landschap. De toren markeert het silhouet van het dorp in het vlakke, open landschap van Noordwest Friesland.

Interieur

De kerkruimte van de Andreaskerk wordt overspannen door een houten tongewelf met trekbalen. Deze balen rusten op korbelen met muurstijlen. De koorruimte is van de kerkzaal afgescheiden en is in gebruik als nevenruimte.

Focuspunt in de ruimte is de preekstoel met klankbord die in een ruime dooptuin staat. De preekstoel bevindt zich in het midden van een lange gevel en de banken zijn daaromheen opgesteld. In de ruimte staat eeuwenoud meubilair. De preekstoel en het bijbehorende doophek zijn in 1728 gemaakt door Arjen Lous uit Harlingen. De panelen van de preekstoel bevatten bijbelse tafereel in zeer fijn en rijk houtsnijwerk. Onder andere Jacobs droom, de geboorte van Jezus en zijn opstanding en het Laatste Oordeel zijn afgebeeld. In de ruimte staan 18e eeuwse kerkbanken met gesneden wangstukken met siermotieven in Lodewijk XIV-stijl.

Het interieur is - net als de buitenkant - in 1931 ingrijpend verbouwd. Hierbij is het orgel zelfs gedemonteerd geweest en later herplaatst. Het rijksmonumentale orgel is in 1869 gebouwd door L. van Dam en Zonen. Bij de bouw van het orgel is gebruik gemaakt van het binnenwerk van het bestaande orgel in de kerk. Dit instrument stamt uit 1720 en is door Jan Harmense gebouwd als eenklaviersorgel.

Hoofdstuk 4

Onderhoudssituatie

Inleiding

Dit hoofdstuk gaat nader in op de onderhoudssituatie van de kerkgebouwen in de gemeente Harlingen. Dit specifieke thema is onderdeel van deze kerkervisie vanwege de vraag vanuit de kerkelijke gemeenten. Vaak spelen voor gemeenten onderhoudsvraagstukken namelijk een belangrijke rol bij de (toekomstige) instandhouding van hun kerkgebouw. Het onderzoek naar de onderhoudssituatie is uitgevoerd door SBKG Noord Nederland.

Onderzoeksopzet

Er is een inventarisatie uitgevoerd van 8 kerkgebouwen in de vorm van een opname op hoofdlijnen. Er is voor gekozen om alleen de kerkgebouwen te onderzoeken die nog als kerk in gebruik zijn. Doel van deze opname is om een globaal inzicht te krijgen in de technische staat van de objecten en eventueel achterstallig onderhoud. Mede op basis daarvan kan inzicht worden verkregen in toekomstige instandhoudingskosten en eventuele maatregelen die uit het oogpunt van duurzaamheid genomen kunnen worden.

Het onderzoek van SBKG Noord Nederland heeft geresulteerd in twee tabellen. Op de volgende pagina is tabel 1 met de onderhoudsbehoefte te vinden.

Op de tweede tabel is per kerkgebouw de globale staat van onderhoud en de globale conditie van de installaties weergegeven. Van de Koninkrijkszaal is niets bekend.

Doel

De resultaten van het onderzoek zullen voornamelijk door de eigenaren worden gebruikt bij besluiten die het toekomstig gebruik of de toekomst van het gebouw betreffen. Daar ligt dan ook de relatie met deze kerkervisie: de afwegingen en mogelijkheden rondom onderhoud en verduurzaming kunnen een belangrijke rol spelen bij het bepalen van de toekomst van een gebouw.

ONDERHOUDSBEHOEFTE

objecten	achterstallig ondehoud	onderhoudsbehoefte 0-10 jaar (2025-2034)	onderhoudsbehoefte 10-25 jaar (2035- 2049)
1 Leger des Heils	beperkt	normaal	normaal
2 De Haven	beperkt	normaal	normaal
3 Bethelkerk	beperkt	normaal	normaal
4 Doopsgezinde Kerk	beperkt	normaal	normaal
5 Sint Michaelkerk	beperkt	normaal	normaal
6 Grote Kerk	beperkt	normaal	normaal
7 Nicolaaskerk Midlum	hoog	hoog	normaal
8 Andreaskerk	beperkt	normaal	normaal
9 Koninkrijkzaal			

globale staat van onderhoud / globale conditie installaties	Leger des Heils	De Haven	Bethelkerk	Doopsgezinde Kerk	Sint Michaelkerk	Grote Kerk (schip)	Nicolaaskerk Midlum	Andreaskerk Wijnaldum	Koninkrijkzaal
GEVELS	LdH	Haven	Bethel	Doops	Michael	Grote	Nicol	Andre	Jehova
fundering									
metselwerk									
gevelopeningen									
glas & schilderwerk									
DAKEN	LdH	Haven	Bethel	Doops	Michael	Grote	Nicol	Andre	Jehova
kapconstructie									
dakbedekking									
goten									
hemelwaterafvoeren									
dakopeningen									
INTERIEUR	LdH	Haven	Bethel	Doops	Michael	Grote	Nicol	Andre	Jehova
binnenwanden									
vloeren									
gewelven/plafonds									
wandafwerking									
vast meubilair									
keukenblok									
INSTALLATIES	LdH	Haven	Bethel	Doops	Michael	Grote	Nicol	Andre	Jehova
riolering									
sanitair									
verwarming									
ventilatie									
electra									
GEMIDDELD	LdH	Haven	Bethel	Doops	Michael	Grote	Nicol	Andre	Jehova
	GOED	REDELIJK	MATIG	SLECHT	ONCONTRLEER BAAR	niet van toepassing onbekend			

Deel B

Waardering

Hoofdstuk 5

Waardering

Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over de waardering van de kerkgebouwen in de gemeente Harlingen. Het doel van dit hoofdstuk is om de belangrijkste (publieke) waarden van de kerkgebouwen op een overzichtelijke manier in beeld te brengen. Deze waardering is relatief, omdat de kerken in de gemeente ten opzichte van elkaar worden gewogen. Door deze waardebepaling ontstaat inzicht in de betekenis en waarde van een specifiek kerkgebouw. Dit is vervolgens het uitgangspunt voor de mate waarin een gebouw aangepast kan worden, zoals zal worden beschreven in het volgende deel.

Inhoud

Dit hoofdstuk wordt afgetrapt met een verantwoording en toelichting op de waardering. Achtereenvolgens volgt een algemene beschrijving van de waarden die een kerkgebouw kan hebben, de verantwoording van de gebruikte waarderingmethodiek, de gevolgde aanpak en een toelichting op de waarderingaspecten. Deze verantwoording en toelichting is relatief lang, maar het is belangrijk om de waardering goed te

motiveren en toelichten, om de zorgvuldigheid van het waarderingproces goed tot uiting te brengen.

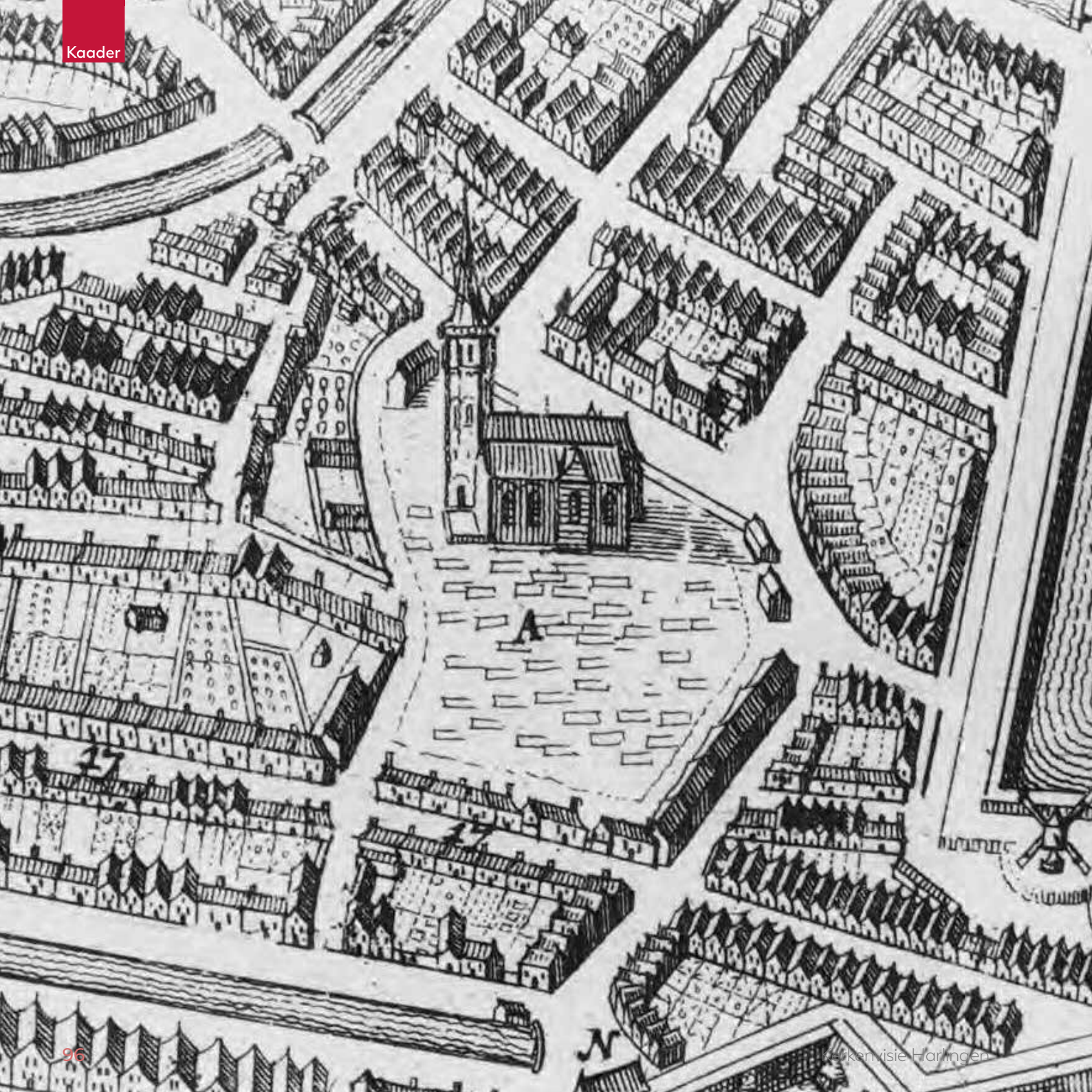
Brede waarden van een kerkgebouw

De waarden van een kerkgebouw zijn breed en veelomvattend. Kerkgebouwen zijn vaak bijzondere bouwopdrachten geweest. Ze zijn veelal ontworpen als parade-paardjes van de architectuur. Dat maakt ze bijzonder. Maar kerkgebouwen zijn meer dan hun architectuur alleen. Kerkgebouwen zijn op verschillende manieren van waarde voor de stad of het dorp waarin ze staan. Voor een gebouweigenaar heeft een kerk bijvoorbeeld een economische waarde, een gevoelswaarde en een gebruikswaarde. Daarnaast spelen aspecten als architectuur, interieur, stedenbouwkundige ligging, zichtbaarheid in het (stedelijk) landschap en de sociaal-maatschappelijke betekenis een belangrijke rol.

Waarderingmethodiek

Om te kunnen komen tot richtinggevende uitspraken voor de toekomst hebben we een globale waarderingmethodiek toegepast. De waarderingmethodiek benoemt de waarden binnen deze specifieke ge-

bouwgroep zo objectief mogelijk en geeft inzicht in de verschillende soorten waarden. Daarnaast geeft het inzicht in de waardering van een kerkgebouw in verhouding tot de andere kerkgebouwen in de gemeente.

De methodiek geeft ook inzicht in de afwegingen die worden gemaakt, omdat de waardering is voorzien van een motivering per kerkgebouw. Deze waarderingsmethodiek is mede geïnspireerd op de waarderingscriteria voor bedehuizen van Herman Wesselink ('Een sterke toren in het midden der stad', H.E. Wesselink, proefschrift VU Amsterdam, juni 2018) en de gebruikelijke methodes voor (rijks-)monumentale gebouwen.

De waardering zorgt voor een zekere categorisering. Er ontstaat inzicht in de relevante waarden en de mate waarin deze aanwezig en van belang zijn. Juist omdat de waarden relatief ten opzichte van elkaar zijn, zijn ze niet onomstotelijk zwart of wit.

Aanpak waardering

Vier niveaus

We waarderen de kerkgebouwen op vier niveaus: stedenbouw, architectuur, interieur en cultuurhistorie. De eerste drie aspecten zijn fysieke waarden. Dit maakt het mogelijk om de waardering zo objectief mogelijk te laten zijn. Alleen zo kunnen de verschillende waar-

den goed afgewogen worden tegen het toekomstige gebruik. Het laatste niveau, cultuurhistorie, heeft meer betrekking op het immateriële erfgoed. Dit is - gezien de lange historie van Harlingen, Midlum en Wijnaldum - belangrijk om mee te nemen. Een kerkgebouw is namelijk meer dan steen, meer dan alleen fysieke aspecten. Het is vooral al eeuwenlang een plek om het geloof te vieren en te delen.

Per niveau zijn er twee thema's gekozen die het beste passen bij de Harlingse situatie en die het niveau goed vertegenwoordigen. Andere thema's zoals zeldzaamheid, gaafheid, uniciteit en samenhang keren terug in de motivering.

Waardering als beeldoverzicht

De waardering is hierna vormgegeven als een beeldoverzicht. Elke niveau heeft een eigen pagina. Hierin wordt per thema de kerkgebouwen weergegeven die in positieve zin opvallen. Dit zijn dus de kerkgebouwen die op het desbetreffende thema en dit niveau een hoge waardering hebben. Daarna volgen pagina's waarin de waardering van de kerkgebouwen wordt gemotiveerd in een korte toelichting per gebouw.

Motivering als gedetailleerde onderbouwing

De waardering staat niet op zichzelf. De motivering (die erna volgt) is de gedetailleerdere onderbouwing van de waardering. Hier is ook ruimte voor een meer precieze formelering, maar ook voor een eventuele nuancering van de waarden. Het beeldoverzicht met de waardering zelf is op te vatten als een heldere, overzichtelijke conclusie van de motivering.

Opgelet

Van belang om op te merken is dat als een gebouw vanuit dit waarderingsperspectief weinig tot geen waarde vertegenwoordigt dat dat niet betekent dat een gebouw voor de desbetreffende religieuze gemeenschap geen waarde vertegenwoordigt of dat er geen sprake zou zijn van een waarde in het economisch verkeer.

Toelichting waarderingscriteria

Hieronder worden de vier waarderingscriteria en de bijbehorende thema's nader gedefinieerd.

1. Stedenbouw

Dit niveau omvat de betekenis en waarde van een gebouwd object binnen een grotere ruimtelijke context.

Binnen dit criterium zijn de volgende twee thema's het meest relevant voor de Harlinger kerkgebouwen:

1. Situering: de mate waarin de situering van het kerkgebouw in de grotere context van dorp of stad waardevol is.
2. Samenhangend ensemble: de mate waarin de omliggende gebouwen (zoals pastorie, kosterswoning of zalencentrum), tuin, kerkhof of hekwerk een samenhangend ensemble vormt met het kerkgebouw.

2. Architectuur

Dit niveau draait om de betekenis en waarde van de architectuur en de typologie van het exterieur.

Binnen dit criterium zijn de volgende twee thema's het meest relevant voor de Harlinger kerkgebouwen:

1. Architectuur: de architectonische kwaliteiten van het exterieur, de mate waarin het gebouw van betekenis is voor de geschiedenis van de architectuur of een bijzondere bouwstijl. Het gaat hierbij zowel om de waarde vanuit landelijk- als lokaal perspectief.
2. Typologie: de mate waarin het kerktype bijzonder en / of zeldzaam is voor de plaatselijke en / of landelijke context en / of de kerkelijke gezindte.

3. Interieur

Dit criterium gaat over de betekenis en waarde van het interieur, het inventaris en eventuele kunstobjecten en hun onderlinge samenhang. Het gaat ook om het specifieke gebruik en de (sacrale) beleving van de ruimte en het interieur van (vooral) de eredienstruimte.

Binnen dit criterium zijn de volgende twee thema's het meest relevant voor de Harlinger kerkgebouwen:

1. Sacrale- en/of ruimtelijke beleving: de betekenis en waarde van de beleving en verschijningsvorm van de eredienstruimte door middel van bijvoorbeeld de ruimtevorm, de lichtinval of het materiaalgebruik.
2. Samenhangend ensemble: de mate waarin de verschijningsvorm van de eredienstruimte, de interieurafwerking en de inventaris samenhangen en een *gesamtkunstwerk* vormen.

4. Cultuurhistorie

Dit criterium heeft betrekking op het immateriële erfgoed. Zo gaat het bijvoorbeeld over het eeuwenlange gebruik van het gebouw of om een bijzondere herinneringswaarde, bijvoorbeeld aan oudere voorgangers.

Binnen dit criterium zijn de volgende twee thema's het meest relevant voor de Harlinger kerkgebouwen:

1. Herinnering aan oudere voorganger(s): de aanwezigheid van of verwijzing naar oudere, soms eeuwenoude kerkgebouwen op dezelfde plek als het huidige kerkgebouw.
2. Ouderdom & gelaagdheid: de mate van ouderdom van het kerkgebouw en de mate waarin de gelaagdheid van eeuwenlange aanpassingen aan het kerkgebouw te zien zijn.

Waardering Stedenbouw

Deze kerken springen er uit:

Situering

Binnenstad Zuid	Binnenstad Noord	De Spiker	Trebolbuurt & Plan Zuid	Oosterpark	Midlum	Wijnaldum
						

Samenhangend ensemble

Binnenstad Zuid	Binnenstad Noord	De Spiker	Trebolbuurt & Plan Zuid	Oosterpark	Midlum	Wijnaldum
						

Waardering Architectuur

Deze kerken springen er uit:

Architectuur

Binnenstad Zuid	Binnenstad Noord	De Spiker	Trebolbuurt & Plan Zuid	Oosterpark	Midlum	Wijnaldum
 1 2 3 5	 7	 8			 13	 14

Typologie

Binnenstad Zuid	Binnenstad Noord	De Spiker	Trebolbuurt & Plan Zuid	Oosterpark	Midlum	Wijnaldum
 1 2 3		 9	 10			

Waardering Interieur

Deze kerken springen er uit:

Sacrale- en/of ruimtelijke beleving

Binnenstad Zuid	Binnenstad Noord	De Spiker	Trebolbuurt & Plan Zuid	Oosterpark	Midlum	Wijnaldum
 		 				

Samenhangend ensemble

Binnenstad Zuid	Binnenstad Noord	De Spiker	Trebolbuurt & Plan Zuid	Oosterpark	Midlum	Wijnaldum
 						

Waardering Cultuurhistorie

Deze kerken springen er uit:

Herinnering aan oudere voorganger(s)

Binnenstad Zuid	Binnenstad Noord	De Spiker	Trebolbuurt & Plan Zuid	Oosterpark	Midlum	Wijnaldum
 1 2 5	 6	 9			 13	 14

Ouderdom & gelaagheid

Binnenstad Zuid	Binnenstad Noord	De Spiker	Trebolbuurt & Plan Zuid	Oosterpark	Midlum	Wijnaldum
 1 3			 10		 13	 14

Motivering waardering

1. Grote Kerk

Stedenbouw

Van grote stedenbouwkundige waarde als dé centrale kerk van de stad, gemarkeerd door een verhoogde ligging. Daarnaast is het kerkgebouw waardevol vanwege de historische stedenbouwkundige context en als beeldbepalend baken. Waardevol als samenhangend ensemble met fraaie, groene omgeving.

Architectuur

De kerk is waardevol en betekenisvol voor de geschiedenis van de architectuur als vroege, protestantse kerk met kruisvorm. Het kerkexterieur heeft grote architectonische kwaliteit. Zeer waardevol als rijksmonument.

Interieur

Het interieur is zeer waardevol als samenhangend, oorspronkelijk en ruimtelijk interieur met een hoge sacrale belevingswaarde ander door middel van de ruimtevorm, de lichtinval en het materiaalgebruik. In de ruimte staan waardevolle, historische inventarisstukken uit de begintijd zoals de preekstoel en de overhuifde herenbanken. In de ruimte staat een waardevol, rijksmonu-

mentaal orgel. Waardevol is de onderlinge samenhang tussen preekstoel, orgel, banken en galerijen.

Cultuurhistorie

De kerk is van grote cultuurhistorische waarde vanwege de ouderdom van het gebouw. Daarnaast is het gebouw waardevol als herinnering aan het eeuwenlange religieuze gebruik op deze plek en aan de oudere, romaanse voorganger, de Sint Michaëlkerk uit circa 1100.

2. Sint Michaëlkerk

Stedenbouw

Van grote stedenbouwkundige waarde als beeldbepalend landmark op de schaal van de binnenstad als ook op de schaal van de stad Harlingen en de omgeving. Waardevol als samenhangend ensemble met pastorie en school.

Architectuur

Van waarde als kenmerkende neogotische katholieke kerk van grote omvang uit de tweede helft van de 19e eeuw. Het kerkexterieur geeft uiting aan de emanci-

patie van de Rooms-Katholieke kerk in deze periode. Waardevol door de architectonische kwaliteit van het kerkexterieur. Zeer waardevol als rijksmonument.

Interieur

Het interieur is zeer waardevol als samenhangend, oorspronkelijk en ruimtelijk interieur met een hoge sacrale belevingswaarde (lichtinval, vormtaal, gevoel voor materiaal, kleur en geur). De kerk is waardevol als gesamtwerk waarin interieurafwerking, inventaris en kunst een eenheid vormen. In de ruimte staat een waardevol, rijksmonumentaal orgel.

Cultuurhistorie

De kerk heeft een belangrijke cultuurhistorische herinneringswaarde als herinnering aan het lange religieuze gebruik op deze plek en aan de voormalige, 18e eeuwse schuilkerk op deze plek. Tevens is de naam van de kerk een herinnering aan de al eeuwenlange aanwezigheid van een Sint Michaëlkerk in Harlingen (op de terp Almenum, ter plaatse van de huidige Grote Kerk).

3. Voormalige doopsgezinde schuilkerk

Stedenbouw

De verstopte ligging in de stad is juist van stedenbouwkundige waarde als kenmerk van een historische

schuilkerk.

Architectuur

De kerk is zeer waardevol en van betekenis voor de geschiedenis van de architectuur als vrij gaaf bewaard en relatief groot schuilkerktype (exterieur). Waardevol door de architectonische kwaliteit van het kerkexterieur. Ook waardevol zijn de nog aanwezige, originele constructieve elementen, zoals de houten pilaren en de balkconstructie. Deze onderdelen zijn waardevol als herinnering aan de tijd dat dit gebouw een doopsgezinde vermaning was.

Interieur

Geen noemenswaardige interieurwaarden als voormalig kerkgebouw, behalve de onder 'architectuur' benoemde waarden over de draagconstructie.

Cultuurhistorie

Het voormalige kerkgebouw is van grote cultuurhistorische waarde als herinnering aan het noodzakelijke gebruik van een schuilkerk in de 17e eeuw en aan de lange historie van de doopsgezinden in Harlingen.

4. Bethelkerk

Stedenbouw

Geen noemenswaardige stedenbouwkundige waarden als kerkgebouw.

Architectuur

Geen noemenswaardige architectuurwaarden als kerkgebouw.

Interieur

Geen noemenswaardige interieurwaarden als kerkgebouw.

Cultuurhistorie

Geen noemenswaardige cultuurhistorische waarde als kerkgebouw.

5. Voormalige Evangelisch-Lutherse Kerk

Stedenbouw

Geen noemenswaardige stedenbouwkundige waarden als voormalig kerkgebouw.

Architectuur

Van waarde door de bouwstijl die in landelijk opzicht uniek is. Waardevol door de architectonische kwaliteit van het kerkexterieur (m.u.v. de bij de herbesteding aangebrachte wijzigingen). Waardevol als gemeentelijk monument.

Interieur

Geen noemenswaardige interieurwaarden als kerkgebouw.

Cultuurhistorie

Het kerkgebouw is van cultuurhistorische waarde als herinnering aan het eeuwenlange religieuze gebruik op deze plek en aan de voorgangers van deze kerk, in ieder geval een doopsgezinde kerk (van voor 1700) en Lutherse kerk uit 1744.

6. Doopsgezinde Kerk

Stedenbouw

Geen noemenswaardige stedenbouwkundige waarden als kerkgebouw.

Architectuur

Geen noemenswaardige architectuurwaarden als kerkgebouw.

Interieur

Geen noemenswaardige interieurwaarden als kerkgebouw.

Cultuurhistorie

De kerk heeft een belangrijke cultuurhistorische herin-

neringswaarde aan het eeuwenlange religieuze gebruik op deze plek en aan oudere, voorgangers: de Blauwe Schuur uit 1611 en de imposante doopsgezinde kerk uit 1858.

7. Korpszaal Leger des Heils

Stedenbouw

Geen noemenswaardige stedenbouwkundige waarden als kerkgebouw.

Architectuur

Waardevol door de architectonische kwaliteit van het kerkexterieur. Waardevol als gemeentelijk monument.

Interieur

Geen noemenswaardige interieurwaarden als kerkgebouw.

Cultuurhistorie

Geen noemenswaardige cultuurhistorische waarde als kerkgebouw.

8. Voormalige Midlumerlaankerk

Stedenbouw

Geen noemenswaardige stedenbouwkundige waarden als voormalig kerkgebouw.

Architectuur

Waardevol door de architectonische kwaliteit van het kerkexterieur.

Interieur

Het interieur is waardevol vanwege de ruimtelijke beleving onder ander door middel van de ruimtevorm, de lichtinval en de bijzondere constructie.

Cultuurhistorie

Geen noemenswaardige cultuurhistorische waarde als voormalig kerkgebouw.

9. De Haven

Stedenbouw

Waardevol als samenhangend ensemble met fraaie, groene omgeving met waterpartij en door de prominente ligging net buiten de singel.

Architectuur

Waardevol als kenmerkende grote gereformeerde stadskerk uit de jaren '30 van de vorige eeuw. Uit de omvang en uitstraling van het gebouw spreekt de emancipatie van dit kerkgenootschap in het begin van de 20e eeuw. Waardevol als gemeentelijk monument.

Interieur

Het interieur is waardevol vanwege de ruimtelijke- en sacrale beleving onder ander door middel van de overweldigende ruimtevorm, de lichtinval en het materiaalgebruik. De recente inventaris en de 180-graden omkering van het interieur is weliswaar functioneel, maar past niet bij de oorspronkelijke opzet van het gebouw.

Cultuurhistorie

Het huidige kerkgebouw is van waarde als herinnering aan diens voorganger, de gereformeerde kerk uit 1926, waar deze kerk een reconstructie van is.

10. Rooms-Katholieke kerkhofkapel**Stedenbouw**

Waardevol als samenhangend ensemble met kerkhof.

Architectuur

Van waarde als kenmerkend voorbeeld van een

rooms-katholieke kerkhofkapel, die veel weg heeft van een minikerk. Het exterieur geeft uiting aan de emancipatie van de Rooms-Katholieke kerk in deze periode. Waardevol als gemeentelijk monument.

Interieur

Het interieur is waardevol vanwege de ruimtelijke- en sacrale beleving, onder ander door middel van de ruimtevorm, de lichtinval en het materiaalgebruik.

Cultuurhistorie

Van waarde als herinnering aan de gewoonte om buiten de stad te begraven. En als herinnering aan de bloeiperiode van de Rooms-Katholieke kerk in Harlingen begin 1900 waardoor deze grote kapel gebouwd kon worden.

11. Voormalige Ichtuskerk**Stedenbouw**

Geen noemenswaardige stedenbouwkundige waarden als voormalig kerkgebouw.

Architectuur

Geen noemenswaardige architectuurwaarden als voormalig kerkgebouw.

Interieur

Geen noemenswaardige interieurwaarden als voormalig kerkgebouw.

Cultuurhistorie

Geen noemenswaardige cultuurhistorische waarde als voormalig kerkgebouw.

12. Koninkrijkszaal**Stedenbouw**

Geen noemenswaardige stedenbouwkundige waarden als kerkgebouw.

Architectuur

Geen noemenswaardige architectuurwaarden als kerkgebouw.

Interieur

Geen noemenswaardige interieurwaarden als kerkgebouw.

Cultuurhistorie

Geen noemenswaardige cultuurhistorische waarde als kerkgebouw.

13. Nicolaaskerk in Midlum**Stedenbouw**

Van grote stedenbouwkundige waarde als dé centrale kerk van het dorp, gemarkeerd door een verhoogde ligging. Daarnaast is het kerkgebouw waardevol vanwege de historische stedenbouwkundige context en als beeldbepalend baken. Waardevol als samenhangend ensemble met kerkhof in een fraaie, groene omgeving.

Architectuur

De kerk is waardevol en betekenisvol voor de geschiedenis van de architectuur als gebouw met zeer oude oorsprong. Zeer waardevol als rijksmonument.

Interieur

Het interieur is zeer waardevol vanwege de ruimtelijke- en sacrale beleving onder ander door middel van de ruimtevorm, de lichtinval en het materiaalgebruik. In de ruimte staan waardevolle, historische inventarisstukken en een rijksmonumentaal orgel. Interieur en inventaris hebben veel onderlinge samenhang.

Cultuurhistorie

De kerk is van grote cultuurhistorische waarde vanwege de ouderdom van het gebouw die teruggaat tot circa 1200. Daarnaast is het gebouw zeer waardevol als herinnering aan het eeuwenlange religieuze gebruik op

deze plek en aan de voorgangers op deze plek, waaronder een houten kerkje uit de 9e eeuw.

14. Andreaskerk in Wijnaldum

Stedenbouw

Van grote stedenbouwkundige waarde als dé centrale kerk van het dorp, gemarkeerd door een verhoogde ligging. Daarnaast is het kerkgebouw waardevol vanwege de historische stedenbouwkundige context en als beeldbepalend baken. Waardevol als samenhangend ensemble met kerkhof in een fraaie, groene omgeving.

Architectuur

De kerk is waardevol en betekenisvol voor de geschiedenis van de architectuur als gebouw met zeer oude oorsprong. Zeer waardevol als rijksmonument.

Interieur

Het interieur is zeer waardevol vanwege de ruimtelijke- en sacrale beleving onder ander door middel van de ruimtevorm, de lichtinval en het materiaalgebruik. In de ruimte staan waardevolle, historische inventarisstukken en een rijksmonumentaal orgel. Interieur en inventaris hebben veel onderlinge samenhang.

Cultuurhistorie

De kerk is van grote cultuurhistorische waarde vanwege de ouderdom van het gebouw die teruggaat tot circa 1500. Daarnaast is het gebouw zeer waardevol als herinnering aan het eeuwenlange religieuze gebruik op deze plek en aan de voorgangers op deze plek, die vermoedelijk teruggaan tot 8e of 9e eeuw.

Deel C

Toekomstperspectief

Hoofdstuk 6

Transformatiekader

Inleiding

Dit hoofdstuk bevat een transformatiekader voor de Harlingse kerkgebouwen. Per kerkgebouw worden de kaders aangegeven waarbinnen transformaties kunnen plaatsvinden als het gebouw niet meer als kerk in stand kan blijven. Met transformaties worden wijzigingen aan, in of bij het gebouw bedoeld. De term heeft ook betrekking op wijzigingen in gebruik en in de eigendoms- en beheersstructuur.

Transformaties

Transformaties zijn in de geschiedenis van kerkgebouwen al eeuwenlang gebruikelijk. Ondanks en dankzij aanpassingen aan eigentijdse gebruikswensen of schoonheidsidealen zijn veel kerkgebouwen behouden gebleven. Kijk bijvoorbeeld naar de kerk in Midlum waarvan de buitenzijde meermaals is aangepast aan de architectuuropvattingen van die tijd. Nieuw is de schaal waarop in Nederland in de afgelopen decennia kerkgebouwen zijn getransformeerd. Ook in Harlingen zijn meerdere kerkgebouwen herbestemd. Vermoedelijk zullen er in de komende decennia nog meer volgen. We zien dat er de afgelopen tijd steeds meer aandacht

komt voor de verschillende waarden die een kerkgebouw vertegenwoordigt, ook als het niet meer als kerk in gebruik is. Juist deze waarden willen we voor de toekomst behouden (zie ook hoofdstuk 'waardering'). Daarom schetst deze visie hoe we deze waarden willen behouden.

Methodiek transformatiekader

Het transformatiekader onderscheidt vijf niveaus van te behouden elementen:

- Directe context
- Gebouw
- Ruimtelijkheid gebedsruimte
- Interieurafwerking en inventaris
- Publieke toegankelijkheid

Per kerkgebouw is aangegeven welke van deze 5 elementen minimaal behouden dienen te blijven. Graag benadrukken we dat we hier een minimum schetsen en dat het behoud van meer waarden is aan te bevelen. Uiteraard gelden voor rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten ook de bestaande wetten en regels voor transformaties.

Toelichting elementen

Directe context

Behoud van de ruimtelijke kwaliteiten van de directe context en de samenhang, zoals de tuin, het kerkhof, de bijbehorende pastorie of kosterswoning, et cetera.

Gebouw

Behoud van het gebouw en van de kwaliteiten van het exterieur. Het gaat hierbij niet om de binnenzijde van het gebouw.

Ruimtelijkheid gebedsruimte

Behoud van de ruimtelijkheid van de gebedsruimte. Dit is één van de meest opvallende eigenschappen van een kerkzaal: de grote, veelal hoge ruimte. Het opsplitsen van deze ruimte is dus niet wenselijk.

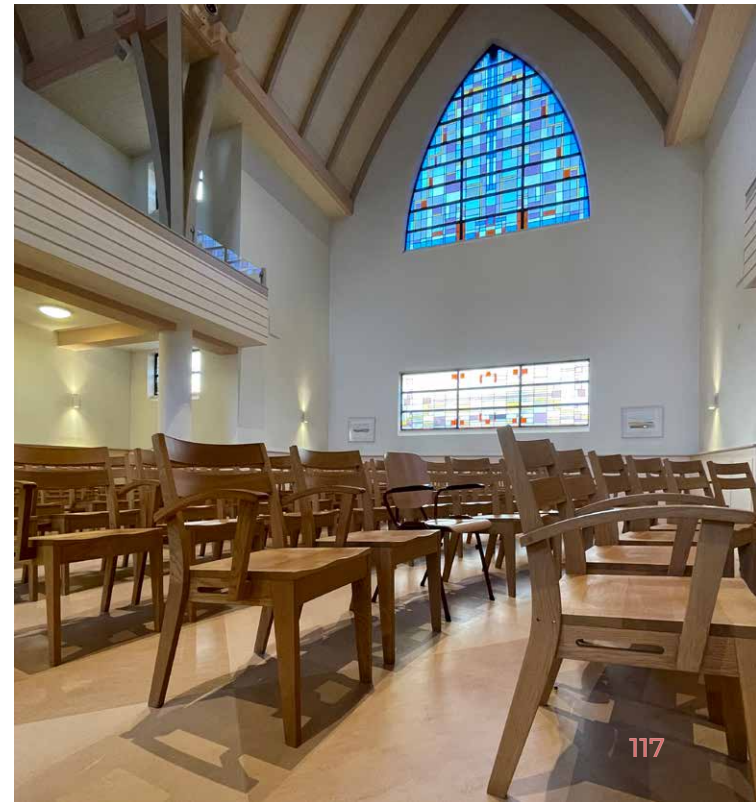
Interieurafwerking en inventaris

Behoud van de interieurafwerking van bijvoorbeeld wanden, vloeren en plafonds. Daarnaast behoud van het inventaris van de gebedsruimte zoals de preekstoel, banken, herenbanken, doopvont, et cetera.

Ook de aanwezige kunst en glas-in-loodvensters vallen hieronder.

Publieke toegankelijkheid

Behoud van de publieke toegankelijkheid van het gebouw. Zo blijft het gebouw een maatschappelijk middelpunt van het dorp of de stad waarin ze staat.

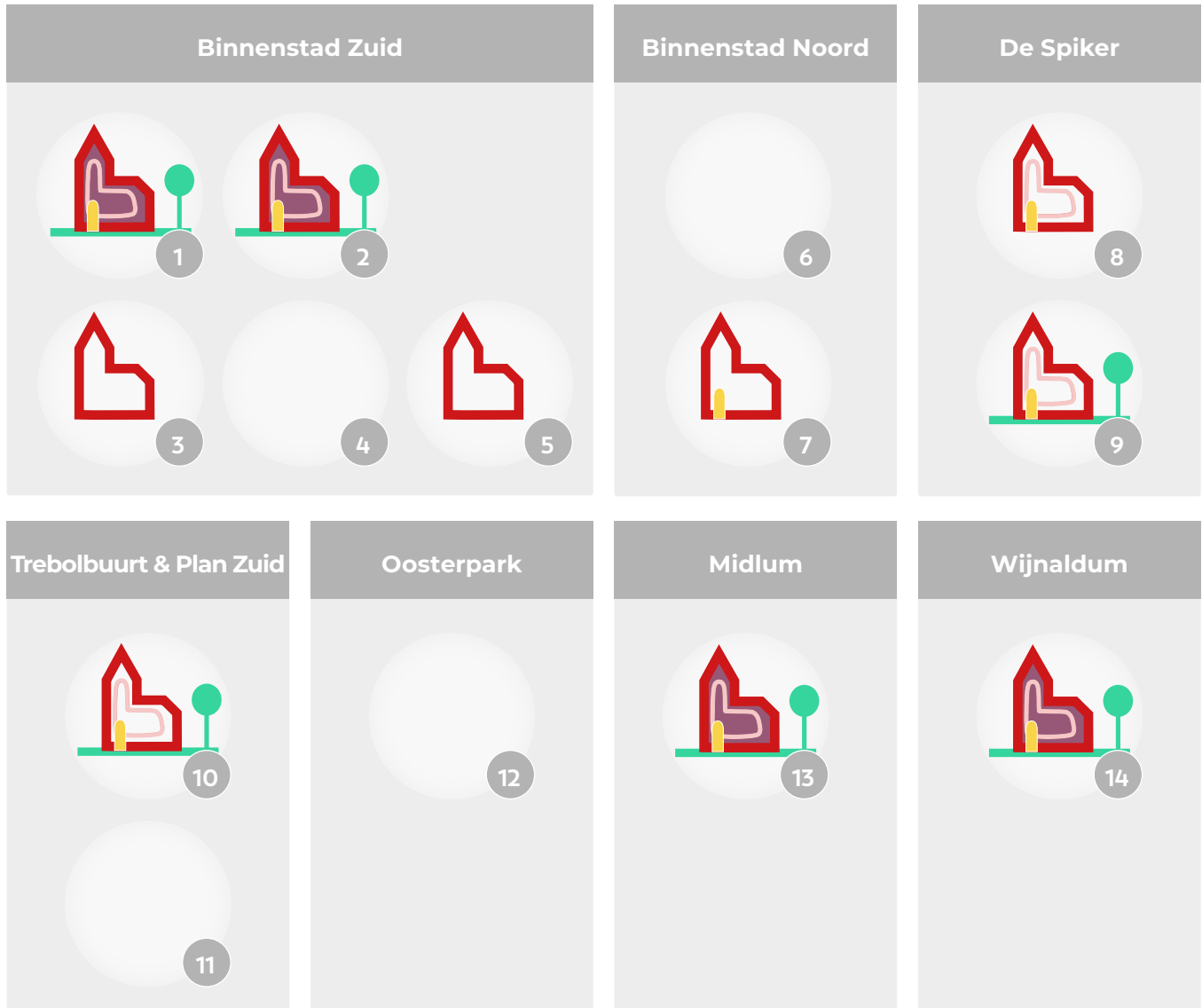

Bovenstaand zijn de vijf verschillende elementen van behoud grafisch weergegeven. Op navolgende pagina zijn per kerkgebouw de relevante te behouden elementen weergegeven.

De elementen die niet zijn weergegeven mogen uiteraard ook behouden blijven. De elementen die wel zijn weergegeven, vormen de kaders bij een herbestemming of transformatie.

Transformatiekader

1. Grote Kerk
2. Sint Michaëlkerk
3. Vm. doopsgezinde schuilerkerk
4. Bethelkerk
5. Vm. Evangelisch Lutherse Kerk

6. Doopsgezinde Kerk
7. Korpszaal Leger des Heils
8. Voormalige Midlumerlaankerk
9. De Haven
10. Rooms-Katholieke kerkhofkapel

11. Voormalige Ichtuskerk
12. Koninkrijkszaal
13. Nicolaaskerk
14. Andreaaskerk

Hoofdstuk 7

Ladder gebruiksmogelijkheden

Inleiding

Dit hoofdstuk gaat over de verschillende gebruiksmogelijkheden van kerkgebouwen. Het is enerzijds bedoeld om gebouweigenaren te stimuleren het gebruik te verbreden (teneinde een herbestemming te voorkomen) en anderzijds geeft het aan welk gebruik bij de gemeente de voorkeur heeft.

Er is bewust gekozen voor een ladder van gebruiksmogelijkheden. Bovenaan de ladder staat het meest wenselijke scenario, onderaan het minst wenselijke scenario. Daarom kan deze ladder ook dienen als een stappenplan / ontwikkelkader dat sturing kan geven aan de kerkeigenaren en als een beleidskader voor de gemeente Harlingen.

Toelichting ladder

In de ladder (zie volgende pagina) staat aangeven of bij de nieuwe gebruiksfunctie de religieuze functie behouden kan worden (paars) en of het gebouw nog publiek toegankelijk is (gele deur). Bovenaan begint de ladder met het behoud van de religieuze functie in de kerken. Ook bij 'Samen kerken' en de beide treden 'Nevengebruik' blijft de religieuze functie bestaan. Bij herbestemming (publiek en privaat) vervalt de religieuze functie

en komt er een volledig nieuwe invulling voor de kerk.

Tijdelijke leegstand is, zoals de naam al zegt, dat er nog geen nieuwe invulling voor de kerk gevonden is en het pand vooralsnog leeg blijft staan. Dit is ook wel de 'pauzestand', in feite bedoeld om tijd te kopen en zo sloop te voorkomen.

Toelichting gebruiksmogelijkheden

1. Religieus gebruik

Conform de wijze waarop de kerk nu gebruikt wordt. Eens per week of twee weken gebruik van de kerk voor religieuze functie in de vorm van het houden van een reguliere dienst of viering.

2. Samen kerken

Het samenvoegen van twee (dezelfde) geloofsstromingen waardoor één kerkgebouw gebruikt kan worden in plaats van twee gebouwen die half – of nog minder - vol zitten.

3. Nevengebruik (verbonden aan de kerk)

Behoud van het religieus gebruik met daarnaast, op de dagen dat er geen diensten of vieringen zijn, acti-

Ladder gebruiksmogelijkheden

viteiten die in zekere mate verbonden zijn aan de kerk. Denk hierbij aan bijvoorbeeld aan het gebruik als repetitieuimte voor een koor of het gebouw openstellen als trouwlocatie, etc.

4. Nevengebruik (niet verbonden aan de kerk)

Ook hier staat het behoud van de religieuze functie voorop, maar met een activiteit die niet direct verbonden is aan de kerk. Denk hierbij aan een repetitieuimte voor de muziek- / toneel- / andere vereniging, vergaderruimte, etc.

5. Herbestemming (publiek)

Bij een volledige herbestemming vervalt de religieuze functie. Hierbij krijgt het pand een nieuwe functie met een maatschappelijke / publieke rol. Denk bijvoorbeeld aan een Multifunctioneel Centrum (MFC), bibliotheek of dorps huis. Hierdoor blijft de kerk voor het dorp, de wijk en de omgeving toegankelijk.

6. Herbestemming (privaat)

De religieuze functie vervalt en het pand komt in privaat eigendom en gebruik. Privaat gebruik houdt in dat het pand niet vrij toegankelijk is voor bezoekers. Het gebouw kan een woonhuis, restaurant / café, etc. worden. Daarbij is er qua toegankelijkheid nog zeker verschil tussen bijvoorbeeld een woonhuis of een restaurant.

7. Tijdelijk gebruik

Tijdelijk gebruik impliceert dat het religieus gebruik niet door kan gaan vanwege bijvoorbeeld te hoge kosten. Hierdoor moet gezocht worden naar een nieuwe invulling. Als voorgaande tredes niet gezorgd hebben voor een structurele invulling, is een tijdelijke invulling als bijvoorbeeld een expositieruimte voor een (lokale) kunstenaar een oplossing. Zo blijft het gebouw in gebruik en wordt verval van het pand voorkomen.

8. Tijdelijke leegstand

Mocht geen van bovenstaande oplossingen gevonden worden - en ook tijdelijk gebruik is niet gevonden - kan het gebouw tijdelijk leeg komen te staan. Ondertussen kan gezocht worden naar een passende invulling voor de kerk. Het is in deze 'pauzestand' zaak de kerk niet te lang leeg te laten staan ter voorkoming dat het in (nog) slechtere staat komt te verkeren. Dit is de allerlaatste stap voordat sloop aan bod kan komen, hetgeen vooral bij de monumentale kerken en kerken met andere waarden zoveel als mogelijk voorkomen moet worden.

9. Geen gebruik

Mocht het pand in dusdanig slechte staat verkeren dat het afbreuk doet aan de openbare ruimte, het dorp of de omgeving het pand niet meer kunnen 'dragen' en de veiligheid in het geding is, kan sloop worden overwogen.

Hoofdstuk 8

Kansen voor kerken

Inleiding

Dit achtste hoofdstuk bevat kansen voor kerkgebouwen om betekenisvol te blijven voor de samenleving waarin ze staan. Mede hierdoor kan wellicht een echte herbestemming worden voorkomen. Kerken hebben een eeuwenlange traditie als publiek gebouw voor de gemeenschap: in de Middeleeuwen was de kerk veel meer dan een geloofsgebouw. Het kerkgebouw was een overdekte markthal, een museum voor religieuze kunstwerken, een ontmoetingsplek, de plek voor kinderen om te spelen en nog veel meer. Het was ook de plaats om hulp in te roepen bij rampspoed aan de beschermheilige van de kerk. Zo had de kerk veel (sociale) rollen. In dit hoofdstuk, ter inspiratie, zestien ideeën om de sociale rol van de kerk te versterken.

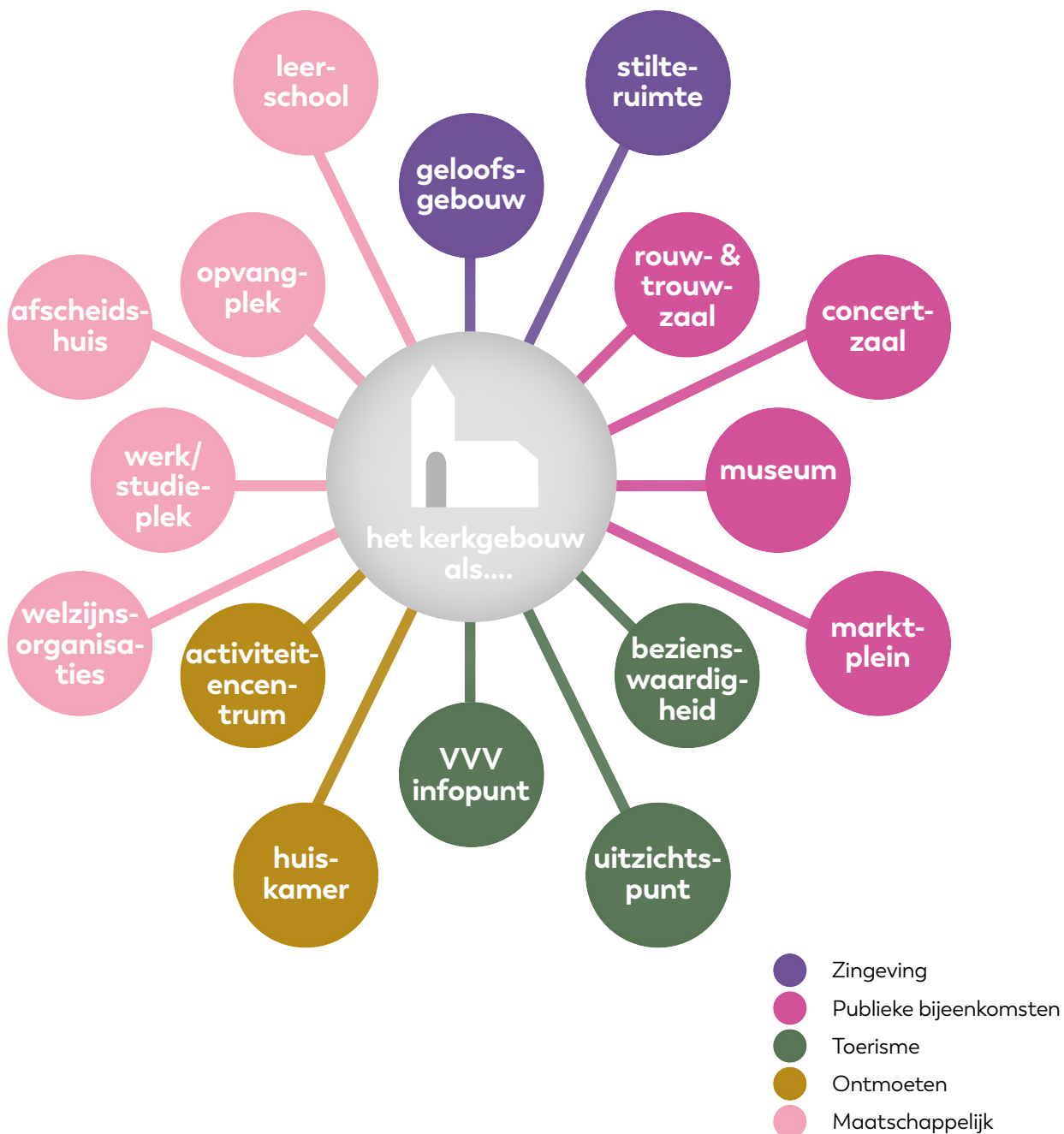
Doel

Dit hoofdstuk is bedoeld ter inspiratie voor kerkeigenaren om hun gebouw breed te (blijven) gebruiken. De kerk heeft de samenleving (nog steeds) veel te bieden. Kerkgemeenschappen vervullen, naast het faciliteren van contacten en zingeving vaak ook een rol in allerlei maatschappelijke vraagstukken, van armoede tot eenzaamheid, van meedoen tot talentontwikkeling.

Harlinger situatie

Het is bijzonder dat er in Harlingen al heel veel gebeurt op dit gebied. Harlingen mag daar trots op zijn. Denk bijvoorbeeld aan de warme huiskamer van het Leger des Heils. Bijzonder is dat de bijeenkomstruimte doordeeweeks wordt omgebouwd tot kledingwinkel. De Sint Michaëlkerk is open. De Grote Kerk is in zomermaanden op zaterdagmiddag open voor toeristen en andere belangstellenden. In de Haven kun je op regelmatige basis komen eten. Bij dit project, Samen eten, zijn meerdere kerken betrokken. Het recent geopende cultureel podium Milûk, in de voormalige Midlumerlaankerk, is een schoolvoorbeeld van een kerkgebouw dat ook zonder religieuze functie een sociaal baken in de stad kan zijn. Daarnaast zijn veel gemeenteleden van kerken betrokken bij andere maatschappelijke organisaties als de Voedselbank, Stichting Present, et cetera. Zo is er oog voor de buurt, voor toeristische aantrekkingskracht en voor de kerk als plek voor bezinning.

Navolgende zestien ideeën zijn ter inspiratie en ter overweging. Niet alle ideeën zijn uiteraard zondermeer overal en altijd toepasbaar. Het is uiteindelijk aan de eigenaar om te bepalen of iets passend is.

Kansen voor kerkgebouwen om de sociale rol te vergroten.

- Zingeving
- Publieke bijeenkomsten
- Toerisme
- Ontmoeten
- Maatschappelijk

Geloofsgebouw

Het kerkgebouw is een plek om geloof te beleven en te delen in een breed, kerkgezinnde-overstijgend verband.

Mogelijke activiteiten

- Oecumenische diensten
- Week van het gebed
- Gezamenlijke vespers (bijv. in de Stille Week)
- Kerstviering school
- Lichtjesavond
- Gedachtenisbijeenkomst

Stilteruimte

De deur van het kerkgebouw staat open. Er is 'ruimte' voor stilte, bezinning en om op adem te komen. De tuin is vrij toegankelijk.

Mogelijke activiteiten

- De deur staat open, (een deel van) het kerkgebouw is toegankelijk.
- Kaarsje branden
- Stilte ervaren
- Een plek om te zitten

Rouw- en trouwzaal

Het kerkgebouw is een plek voor begrafenissen en huwelijksbevestigingen en is daardoor een plek voor hoogte- en dieptepunten in het leven.

Mogelijke activiteiten

- Rouwbijeenkomsten
- Condoleance
- Opbaarruimte
- Burgerlijk huwelijk
- Kerkelijk huwelijk
- Trouwreceptie

Concertzaal

In het kerkgebouw zijn culturele evenementen zoals concerten, lezingen en exposities.

Mogelijke activiteiten

- Orgelconcerten
- Concerten koren/ensembles
- Lezingen
- Exposities (i.s.m. culturele instellingen of musea)
- Toneeluitvoering
- Muziekschooluitvoering
- Schoolmusical

Museum

In het kerkgebouw is zijn schatten bewonderen. Bijvoorbeeld archeologische schatten of tentoonstelling over de historie van stad of dorp.

Mogelijke activiteiten

- Rondleidingen
- Audiotour
- Tentoonstelling
- Vitrines met archeologische schatten

Bezienswaardigheid

In het kerkgebouw is de rijke historie te bewonderen en te ontdekken in de ruimte, het meubilair en kunstvoorwerpen.

Mogelijke activiteiten

- Rondleidingen
- Informatieborden
- Informatiefolder
- Audiotour
- Kunstschaten
-

VVV - infopunt

In het kerkgebouw is een informatiepunt van de VVV voor toeristen en andere belangstellenden.

Mogelijke activiteiten

- infobalie VVV
- rondleidingen

Marktplein

Het kerkgebouw is een overdekt marktplein, wellicht komen de opbrengsten ten goede aan het onderhoud van de kerk of aan een goed doel.

Mogelijke activiteiten

- Bazar / rommelmarkt
- Boekenmarkt
- Plantjesmarkt

Uitzichtspunt

De toren van het kerkgebouw is te beklimmen. Vanaf boven is het genieten van een prachtig uitzicht.

Mogelijke activiteiten

- Torenbeklimming onder begeleiding van vrijwilligers
- Het kerkgebouw is onderdeel van een fiets- of wandelroute

Huiskamer

In het kerkgebouw zijn mensen aanwezig en is wat te doen. Zo is het kerkgebouw een plek voor ontmoeting voor omwonenden.

Mogelijke activiteiten

- Koffie-ochtenden
- Aanschuifmaaltijden
- Creatieve activiteiten
- Voedselbank

Activiteitscentrum

De deur van het kerkgebouw en/of de zalen staat open voor verenigingen en groepen om samen te komen en activiteiten te ondernemen.

Mogelijke activiteiten

- activiteiten verenigingen
- VVE-vergaderingen
- dorpsbijeenkomsten
- verjaardagen, feestjes
- biljarten

Werk/studieplek

Het kerkgebouw en/of de zalen bieden flexibele werk/studieplekken voor jongeren en ouderen. Er is koffie.

Mogelijke activiteiten

- Werk/studieplek
- koffie

Opvangplek

Het kerkgebouw en/of de zalen en/of de pastorie zijn geschikt als opvangplek voor bijvoorbeeld kinderopvang, peuterspeelzaal, maar wellicht ook als tijdelijke woonvorm. Het gaat om een kleinschalig initiatief.

Mogelijke activiteiten

- kinderopvang
- peuterspeelzaal
- tijdelijke woonvorm

Infopunt welzijnswerk

De deur van het kerkgebouw staat open voor vragen over welzijns- en maatschappelijk werk. Er is een infopunt waar men je graag verder helpt.

Mogelijke activiteiten

- spreekuur
- mantelzorgondersteuning
- WMO
- klussendienst
- taalonderwijs

Afscheidshuis

In het kerkgebouw kun je afscheid nemen van je dierbaren. Er zijn ruimtes waarin je afscheid kunt nemen en waar je dierbare opgebaard kan worden.

Mogelijke activiteiten

- afscheidshuis
- opbaarruimten

Leerschool

In het kerkgebouw kunnen kinderen komen leren over historie, geloof, landschap. Het is ook de plek voor schoolbijeenkomsten als een musical.

Mogelijke activiteiten

- educatieve lessen over kerkgebouw, kerkhof, terp, historie, ecologie, etc.
- schooluitvoeringen

Hoofdstuk 9

Verduurzamingsmogelijkheden

Inleiding

Dit hoofdstuk geeft inzicht in de verduurzamingsmogelijkheden van de kerken in de gemeente Harlingen. Dit onderzoek is uitgevoerd door SBKG Noord Nederland. Duurzame kerken zijn in de eerste plaats kerken die er nog zijn. De gemeente Harlingen heeft een aantal kerken dat er al eeuwenlang staat. Hopelijk staan deze er nog heel lang en door verduurzamingsmaatregelen te treffen wordt die kans alleen maar groter. Dat kan echter alleen als ze in goede staat en in gebruik blijven. Duurzaamheid gaat niet alleen over de lange duur, maar ook het omgaan met materialen en grondstoffen. Het gaat over verantwoord omgaan met energie en klimaat.

Doel

Dit hoofdstuk is bedoeld als handreiking naar eigenaren van kerkgebouwen op het punt van verduurzaming en energiebesparende maatregelen en om de eerste stap te kunnen zetten. Verduurzamen en energiebesparende maatregelen geven dikwijls zorgen bij kerkeigenaren. Qua exploitatie kan het interessant zijn, maar welke investering hangt er aan vast? En: hoe moet dat in een eeuwenoud, maar tochtig en daardoor moeilijk te verwarmen gebouw?

Onderzoeksopzet

Er is gekeken naar gebouwspecifieke omstandigheden, de mate van investering ten opzichte van het te verwachten rendement en de haalbaarheid in het kader van de vergunningverlening. Op de volgende pagina geven we een globaal beeld weer van de bevindingen.

Elk gebouw is bezocht door een expert en er is nauwkeurig en concreet verslag gedaan van de mogelijkheden voor verduurzamen. Het gaat hier alleen over de acht kerkgebouwen die nog als kerk in gebruik zijn: het Leger des Heils, De Haven, de Bethelkerk, de Doopsgezinde kerk (DG), de Sint Michaëlkerk, de Grote Kerk, de Nicolaaskerk en de Andreaskerk. Van de Koninkrijkszaal is niets bekend.

In de tabel is de mate van haalbaarheid van de verduurzamingsmaatregelen aangeven in stoplichtkleuren. Donkergroen is het meest haalbaar, rood het minst. Daartussen zitten gradaties van lichtgroen, geel en oranje. Wanneer een hokje paars gekleurd is, geeft dat aan dat de voorgestelde maatregel al (deels) aanwezig is. Grijs betekent dat de maatregel niet van toepassing op dit gebouw.

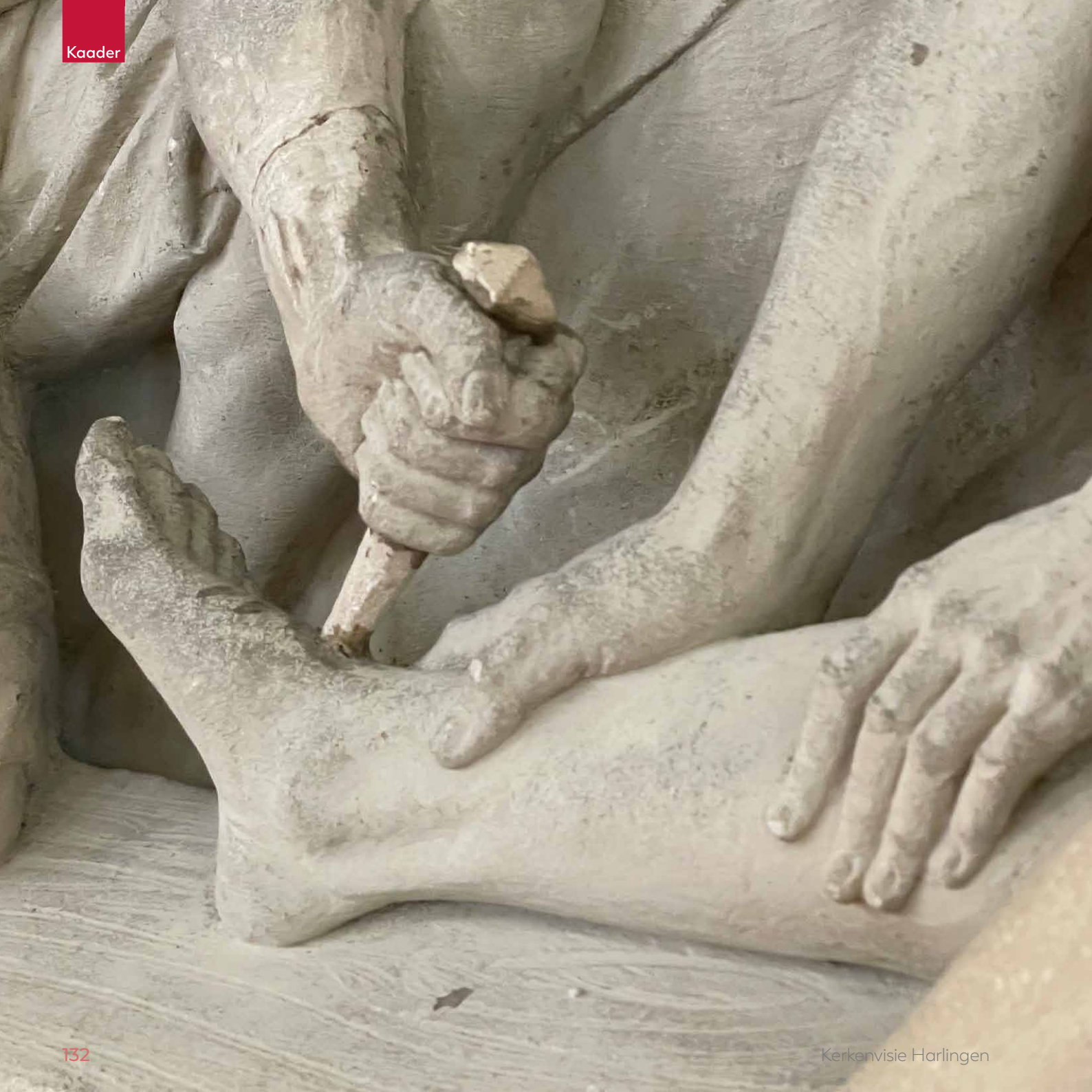
VERDUURZAMINGSMOGELIJKHEDEN

haalbaarheid maatregel	(deels aanwezig)	++	+	0	-	--	niet van toepassing	
score	6	5	4	3	2	1	0	 =rijksmonument

Eenvoudige maatregelen	Leger de Heils			De Haven		Bethelkerk		DG		Michael	Grote Kerk	Nicolaas	Andreas
	kerk	won.	aanb.	kerk	aanb.	kerk	aanb.	kerk	aanb.	kerk	kerk	kerk	kerk
tochtafdichting	4	6	6	3	6	5	6	6	6	3	2	2	2
voorzetvensters	5	0	0	4	0	0	0	6	0	6	6	2	5
spouwglas	2	6	6	1	6	6	5	0	6	0	1	0	1
inregelen verwarming	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	2	5
energiezuinige verlichting	6	6	6	6	6	5	6	6	6	6	6	3	5
	22	23	23	19	23	21	22	23	23	20	20	9	18
gemiddelde bouwdelen	23			21		21		23		20	20	9	18

Complexe maatregelen	Leger de Heils			De Haven		Bethelkerk		DG		Michael	Grote Kerk	Nicolaas	Andreas
	kerk	won.	aanb.	kerk	aanb.	kerk	aanb.	kerk	aanb.	kerk	kerk	kerk	kerk
HR CV-ketel	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	3	6
na-isolatie dak/kap	5	4	5	3	5	5	5	5	5	5	3	6	3
na-isolatie wanden	2	5	5	2	5	5	5	3	5	2	2	2	2
na-isolatie vloeren	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
wtw ventilatielucht	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
warmtepomp (lucht-lucht)	3	4	4	3	5	4	4	3	4	4	2	2	2
warmtepomp (aardwarmte)	1	1	1	5	5	1	1	1	1	1	3	3	3
PV zonnepanelen	5	2	5	5	6	2	5	2	5	1	1	2	1
	26	25	30	28	36	27	30	24	30	23	21	22	21
gemiddelde bouwdelen	27			32		29		27		23	21	22	21

TOTAAL (eenvoudig + complexe maatr.)	50	53	50	50	43	41	31	39
--	----	----	----	----	----	----	----	----

Hoofdstuk 10

Aanbevelingen aan de kerken

In voorgaande hoofdstukken is aangegeven wat in beginsel de waarden zijn van de verschillende kerkgebouwen. Dit bepaalt de mogelijkheden voor een transformatie, als het zover zou komen. Ook wordt daarbij een aantal vormen van transformatie en gebruiksmogelijkheden geschetst, die passend zouden kunnen zijn bij de geconstateerde waarden.

Om te voorkomen dat een transformatie nodig is, zijn soms verschillende stappen denkbaar. Hiervoor is een aantal suggesties gedaan: breder gebruik, kansen voor versterking van de sociale rol, verduurzaming en onderhoud. Een aantal aanbevelingen aan de kerken en de gemeente resteert in dit hoofdstuk.

Aanbevelingen aan de kerken

1. Zoek bij aanstaande ontwikkelingen in een vroegtijdig stadium contact met de gemeente. Hoe eerder in het proces, hoe beter het eindresultaat voor alle betrokkenen.
2. Neem bij afwegingen rondom de toekomst van uw kerkgebouw de waarderingkaders in acht.
3. Stel iemand in uw bestuur aan als contactpersoon richting de gemeente.
4. Participeer in het structurele contact wat de gemeente gaat opzetten. U kunt hier inspiratie opdoen, kennis delen met andere kerken en waardevolle contacten leggen.
5. Onderzoek aan de hand van de geschetste verduurzamingsmogelijkheden wat uw verdere mogelijkheden zijn en ga daar ook mee aan de slag.
6. Zorg voor een meerjarenonderhoudsplan voor uw kerkgebouw, zodat u weet waar u aan toe bent en daarop kunt anticiperen.
7. Ga met uw 'achterban' in gesprek over de mogelijkheden die uw kerkgebouw zou kunnen bieden op sociaal-maatschappelijk vlak. Gebruik hierbij de in de visie geschetste kansen als inspiratiebron.
8. Onderzoek, mede aan de hand van de gebruiksladder welke mogelijkheden uw gebouw (of delen daarvan) biedt voor gebruik voor uw eigen religieuze activiteiten en aanvullende activiteiten of gebruikers.

Hoofdstuk 10

Aanbevelingen aan de gemeente

Aanbevelingen aan de gemeente

1. Stel als gemeente, na overleg met de eigenaren, de nota vast en actualiseer deze met regelmaat.
2. Stel de waarderingskaders expliciet vast als toetsingskader bij ontwikkelingen rond de bedehuizen.
3. Stel bij de gemeente een contactpunt in voor de kerkeigenaren.
4. Organiseer minimaal één keer per jaar een bijeenkomst met alle kerkeigenaren om verwachtingen over en weer te managen, het contact warm te houden en waar nodig specifieke onderwerpen aan te snijden.
5. Pak, waar nodig, samen met de kerken het verduurzamingsvraagstuk verder op.
6. Geef in toekomstig gemeentelijk beleidsinstrumentarium de bedehuizen een duidelijke plek en leg de link met de bedehuizen om daarmee de rol en betekenis ervan voor de lokale gemeenschap beter te verankeren.
7. Sta als gemeente, als een eigenaar zich meldt, open voor overleg voorafgaande aan het reguliere vooroverleg. Juist een lage drempel voor deze eerste oriënterende gesprekken zijn essentieel voor het vervolg.
8. Kijk met een positieve grondhouding naar het 'doorontwikkelen' van de bedehuizen, met als doel het behoud (van de waarden) ervan.

Deel D

Wegwijzer

Hoofdstuk 11

Wegwijzer

Onderhoud

Rijk**Subsidie Instandhouding Monumenten (SIM)**

Subsidie voor monumentale kerkgebouwen, kerkelijke dienstwoning in kerkelijk gebruik, klinkend erfgoed als klokkenstoelen en orgels met monumentale waarde.

- Aanvraag ieder jaar van 1 februari tot en met 31 maart.
- Eigenaar maakt een 6-jarig instandhoudingsplan (voordat werkzaamheden beginnen)
- Regulier onderhoud
- Verdeling beschikbaar budget onder aanvragen
- Voorwaarde is dat nog niet begonnen mag zijn met onderhoud uitvoeren

-> www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/subsidie-instandhouding-rijksmonumenten

Subsidieregeling Duurzaam Maatschappelijk Vastgoed (DUMAVA)

Subsidie voor rijksmonumenten, religieuze instellingen, zoals een moskee of een kerk.

- Aanvragen via website Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO)
- Het hebben van een SBI-code die staat op de lijst 'SBI-codes DUMAVA' is noodzakelijk (SBI-code religieuze organisatie – 94.91.1)

-> www.rvo.nl/subsidies-financiering/dumava

Provincie Fryslân**Subsidieregeling Monumenten Fryslân (SUMO)**

Restauratie van rijksmonumenten (ook deelrestauraties), herbestemming van rijksmonumenten, restauratie en herbestemming gemeentelijke monumenten en karakteristieke panden en plankosten.

- Aanvragen bij de provincie Fryslân (veelal eerste twee weken van september) met aanvraagformulier en stukken

•

-> www.fryslan.fr/ subsidieaanvragen/ woon- en leefomgeving/ subsidieregeling monumenten

Andere organisaties

Stichting Beheer Kerkelijke Gebouwen

Noord-Nederland

Voor het plannen, voorbereiden en uitvoeren van onderhoud, restauratie of een verbouwing kunt u specialisten inschakelen. De Stichting Beheer Kerkelijke Gebouwen Noord-Nederland (SBKG) adviseert en kan uw projecten begeleiden. Ook voor hulp bij beheer en financiering kunt u terecht bij de SBKG.

-> www.sbkg-nn.nl

Monumentenwacht Fryslân

Monumentenwacht Fryslân helpt monumentenbezitters bij periodiek onderhoud en duurzaamheid. De medewerkers doen bouwkundige inspecties, geven praktische tips en adviezen en voeren klein (nood) herstel uit. De inspectierapporten bieden een goede basis voor een instandhoudingsplan. Het gaat om rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en objecten met cultuurhistorische waarde.

-> www.monumentenwachtfryslan.nl

(Particulier) fondsen

Naast subsidiëring door de overheid, is er ook de mogelijkheid voor (extra) financiering door (particuliere) fondsen.

-> www.verenigingvanfondsen.nl/geld-nodig-voor-project

-> www.fondswervingonline.nl/regelingen

-> www.monumenten.nl

Denk ook aan het betrekken van de gemeenschap. Wellicht is het mogelijk om een 'Vrienden van' op te richten waarbij bewoners donateur van de kerk kunnen worden.

Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen

Bekijk voor tips over onderhoud en restauratie de kennisbank van de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland. De VBMK zet zich in voor behoud, goed gebruik, professioneel beheer en bevorderen van belangstelling voor monumentale kerkgebouwen.

-> www.vbmk.nl

Restauratie

Rijk

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed is een kenniscentrum en is adviseur bij ingrepen in rijksmonumenten. De Rijksdienst heeft specialisten op technisch of waardestellend vlak.

-> www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/religieus-erfgoed

Andere organisaties

Stichting Beheer Kerkelijke Gebouwen

Noord-Nederland

Voor het plannen, voorbereiden en uitvoeren van onderhoud, restauratie of een verbouwing kunt u specialisten inschakelen. De Stichting Beheer Kerkelijke Gebouwen Noord-Nederland (SBKG) adviseert en kan projecten begeleiden. Ook voor hulp bij beheer en financiering kunt u terecht bij de SBKG.

-> www.sbkg-noordnederland.nl

Museum Catharijneconvent.

Voor kerkinterieurs en religieuze voorwerpen kunt u hulp vragen aan Museum Catharijneconvent. Erfgoed-specialisten van Museum Catharijneconvent adviseren of begeleiden bij beheer en behoud, culturele waardebeoordeling en herbestemming.

-> www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken

Nationaal Restauratiefonds

Het Nationaal Restauratiefonds (NRF) ondersteunt financieel bij onderhoud, restauratie, herbestemmen, verduurzamen of aankoop van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. Via het NRF zijn subsidies, laagrentende leningen en hypotheek mogelijk.

-> www.restauratiefonds.nl

Duurzaamheid

Rijk

Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed

Kerkeigenaren zijn druk bezig met verduurzaming. Maar hoe doe je dat en wat zijn de mogelijkheden?

En hoe bespaar je op de hele korte termijn? Op de website van de Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed staan handige tips en links.

-> www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/duurzaamheid/energiecrisis-en-erfgoed/duurzaamheid-bij-religieus-erfgoed

Provincie Fryslân

Duurzame kerken – programma KLIMOP

Op deze website van de provincie Fryslân staat hoe men in contact kan komen met adviseurs voor verduurzaming van kerken.

- Deze geven een kosteloos advies over verwarmings-, ventilatie-, en verlichtingssystemen op leeftijd. Ook thema's als duurzame energieopwekking komen aanbod.
- Daarnaast staan hier 20 tips voor energie besparing.

-> www.fryslan.frl/klimop-kerken

IMF Ferduorsumjen Mienskiptsgebouwen

Via het Iepen Mienskiptsfûns (IMF) stelt de provincie in 2024 en 2025 een bedrag van 2 miljoen beschikbaar voor verduurzaming van mienskiptsgebouwen. Het fonds wordt twee keer opengesteld voor aanvragen, één keer in 2024 en één keer in 2025.

- De eerstvolgende mogelijkheid om subsidie aan te vragen is in de periode van 23 september tot en met 17 oktober 2024.
- Subsidie wordt alleen verstrekt voor het uitvoeren van minimaal twee verschillende activiteiten die het energieverbruik van een gebouw verminderen.
- Aanvragen kunnen worden ingediend door stichtingen en verenigingen die eigenaar zijn van, dan wel recht van opstal of recht van erfpacht hebben op, bestaand maatschappelijk vastgoed voor gemeenschappelijk gebruik zonder winstoogmerk.
- Per project is maximaal € 35.000,- beschikbaar tot een maximum van 30% van de kosten. U mag alleen subsidie aanvragen voor verduurzaming van uw gebouw(en) en bijkomend onderhoud.

-> www.fryslan.frl/imfverduurzaming

Andere organisaties

Monumentenwacht Fryslân

Vraag een energie-inspectie met aanbevelingen aan bij Monumentenwacht Fryslân. Er wordt tegelijk gekeken naar de bouwkundige staat. De monumentenwacht is er voor rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en objecten met cultuurhistorische waarde.

-> www.monumentenwachtfryslan.nl/products/energie-inspectie/

Groene kerk tips

Tips voor een duurzame en 'groene' kerk staan op verschillende websites.

-> www.groenekerken.nl

-> www.degroenemenukaart.nl/kerken

-> www.stichtingerm.nl

-> www.monumenten.nl/onderhoudenrestauratie/duurzame-en-energiebesparende-maatregelen

Nationaal Restauratiefonds

Het Nationaal Restauratiefonds (NRF) ondersteunt financieel bij onderhoud, restauratie, herbesteden, verduurzamen of aankoop van rijksmonumenten. Via het NRF zijn subsidies, leningen met een lage rente en hypotheke mogelijk.

-> www.restauratiefonds.nl

Cultuurfonds

Voor restauratie, herbesteding en verduurzaming van gemeentelijke en provinciale monumenten en karakteristieke panden (aangewezen in bestemmingsplannen/omgevingsplannen of op de provinciale cultuurhistorische kaart) verstrekt Cultuurfonds voor Monumenten Fryslân leningen met een lage rente. Dit wordt uitgevoerd door het Nationaal Restauratiefonds.

-> www.cultuurfonds.nl/cultuurfonds-voor-monumenten

Nevenactiviteiten

Rijk

Platform Toekomst Religieus Erfgoed

Het platform Toekomst Religieus Erfgoed biedt nieuws, opinie, kennis en ruimte voor discussie en verbinding over voortgaand gebruik, her- en nevenbestemming van religieus erfgoed. Het platform is opgezet door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.

-> www.toekomstreligieuserfgoed.nl

Provincie Fryslân

Iepen Mienskipfûns 2024-2027

Via het IMF stelt de provincie vanaf 2024 tot en met 2027 een bedrag van 8,5 miljoen beschikbaar voor leefbaarheidsprojecten in Fryslân. Het IMF Lyts & Grut bestaat uit twee onderdelen: Lytse projekten en Grutte projekten.

- De provincie stelt twee keer per jaar het fonds open voor aanvragen.
- Aanvragen kunnen worden gedaan door stichtingen, verenigingen, coöperaties en groepen van vijf personen.

-> www.fryslan.frl/imfaanvragen

Kerken.frl

Meld uw kerk en activiteiten aan bij kerken.frl. Deze website toont interessante informatie en beelden van de binnen- en buitenkant van kerken in Friesland. Als aanleiding voor een bezoek of andersom: een bordje met QR-code bij uw kerk leidt bezoekers naar uw pagina op de website. De site heeft ook een activiteitenagenda.

-> www.kerken.frl

Gemeente Harlingen

Subsidieregeling Sociaal Domein

Met behulp van subsidies wil de gemeente Harlingen haar inwoners, van jong tot oud, stimuleren om deel te nemen aan educatie-, sport- en vrijetijdsactiviteiten en ook het sociale aspect hiervan benadrukken. De gemeente Harlingen heeft een subsidieregeling Sociaal Domein vastgesteld waarin staat voor welke beleidsterreinen er subsidie aangevraagd kan worden.

Wanneer kunt u subsidie aanvragen:

- Een rechtspersoon of een groep van natuurlijke personen, die zonder winst oogmerk activiteiten ontplooiën die gericht zijn op de gemeente Harlingen en haar inwoners, kunnen subsidie aanvragen.

- Jaarlijkse subsidie voor het volgende kalenderjaar en dus niet het huidige, deze aanvraag kan tot uiterlijk 1 juni worden ingediend.
- Meerjarige subsidie (4 jaren maximaal) met een jaarlijks bedrag tot € 5.000, deze aanvraag kan voor de volgende kalenderjaren tot uiterlijk 1 juni worden ingediend.
- Een éénmalige subsidie in het lopende jaar voor een kortdurende nieuwe activiteit en/of evenement dat op het moment van aanvragen nog niet heeft plaatsgevonden, vraag de subsidie ruim van te voren aan (minimaal 6 weken van te voren).
- Wanneer uw eigen middelen onvoldoende zijn om de activiteiten uit te voeren.

-> www.harlingen.nl/subsidie-voor-evenementen-en-activiteiten

Harlinger Raad van Kerken

Sluit met uw kerk aan bij de Werkgemeenschap van Kerken Harlingen, onderdeel van de Harlinger Raad van Kerken. Op hun website kunnen vervolgens activiteiten in de kerken aangemeld worden.

-> www.kerkpleinharlingen.nl

Herbestemming

Rijk

Herbestemmingssubsidies

Voor een herbestemmingsverkenning, haalbaarheidsonderzoek of wind- en waterdichtmaatregelen kan voor rijks-, provinciale en gemeentelijke monumenten, gebouwen zonder monumentale status, gebouwen die onderdeel uitmaken van een samenstel van monumenten of van een complex.

- Aanvragen van 1 oktober tot en met 30 november 2024 bij de RCE
- Geen monumentale status? Dan is een verklaring nodig van de gemeente op het aanvraagformulier dat er sprake is van bijzondere cultuurhistorische waarden van het bouwwerk
- Voorwaarde is dat nog niet begonnen mag zijn met de herbestemming

-> www.monumenten.nl/monumenten-houden/subsidies/herbestemmingssubsidie

Provincie Fryslân

Subsidieregeling herbesteden bestaande gebouwen naar zelfstandige woonruimte

Voor eigenaren van een gebouw binnen bestaand bebouwd gebied of eigenaren van een karakteristiek gebouw buiten bestaand bebouwd gebied. U kunt subsidie aanvragen voor het herbesteden van dit gebouw naar nieuwe zelfstandige woonruimte of flexwoonruimte.

- Van 18 maart 2024 tot en met 31 december 2024 wordt de subsidieregeling opengesteld.
- Het subsidiebedrag is € 15.000,- per nieuw te realiseren zelfstandige woonruimte met een maximum van € 60.000,- per gebouw.

-> www.fryslan.frl/subsidieregeling-herbesteden-bestaande-gebouwen-naar-zelfstandige-woonruimte-fryslan

Andere organisaties

Kenniscentrum Herbesteding Noord

Kenniscentrum Herbesteding Noord is een vraagbaak en helpt bij het tot stand brengen van duurzame herbestedingen, met zo beperkt mogelijke kosten, met respect voor de monumentale waarden en met optimale inzet van subsidies en financieringsregelingen. Herbestedingsverkenningen en haalbaarheidsonderzoeken kunnen hier deel van uitmaken. Het kenniscentrum is een samenwerkingsverband van Stichting DBF, Steunpunt Monumentenzorg Fryslân en Steunpunt Erfgoed Drenthe.

-> www.herbestedingnoord.nl

Museum Catharijneconvent

Voor kerkinterieurs en religieuze voorwerpen kunt u hulp vragen aan Museum Catharijneconvent. Erfgoed specialisten van Museum Catharijneconvent adviseren of begeleiden bij beheer en behoud, culturele waardebeoordeling en herbesteding.

-> www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken

Colofon

De Kerkensie Harlingen is een uitgave van de gemeente Harlingen
Opmaak: Kaader kerkadvies
Samenstelling en teksten: Kaader kerkadvies i.s.m. gemeente Harlingen
Eindredactie: Kaader kerkadvies i.s.m. gemeente Harlingen

Disclaimer tekst

Bij het samenstellen is de grootst mogelijke zorgvuldigheid nagestreefd. Toch kan de informatie in deze uitgave niet juist of onvolledig zijn. De gemeente Harlingen is hiervoor niet aansprakelijk. Als u van mening bent dat er beeldmateriaal is gebruikt waarover u het beeldrecht heeft, neem dan contact op met de gemeente Harlingen via postbus 10.000, 8860 HA Harlingen.

Copyright

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen, in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt worden in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de gemeente Harlingen.

Verantwoording beeldmateriaal

p 17: Harlingen Welkom aan Zee
p26,27 Vereniging Oud Harlingen, m.u.v. D2: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
p 40, 42 (kleur): Funda
p 40 (luchtfoto): Erfgoedatlas
p 42 (zwart-wit) foto: H.C. de Haan, via: <https://sites.google.com/site/lexsite2/roeperssteeg>
p 48, 50 (hist. afb.), 54 (hist. afb.), 124: Wikipedia
p 58: Leger des Heils
p 60, 62: Bouwgroep Dijkstra Draisma
p 68 Gemeente Harlingen
p 74 (onder): Reliwiki
p 74 (boven): Kuin BV
p 78: Stefan Cremers, via Google
Overige afbeeldingen: Kaader kerkadvies

